

INNOVATÍV PEDAGÓGIAI MÓDSZEREK A SZAKMAI OKTATÁSBAN

A szakmai tanárok módszerei szociológiai megközelítésben

DOI: 10.18030/socio.hu.2017.2.1

ABSZTRAKT

Tanulmányunk azt vizsgálja, hogy a gazdasági-szolgáltatási és az agrárszakmai képzési terület szakmai tanárai milyen oktatási-pedagógiai módszereket használnak, milyen tapasztalataik vannak a szakmai oktatásban alkalmazott innovatív és interaktív módszerek terén, továbbá mely társadalmi változókkal függ össze, hogy az egyiket vagy másikat alkalmazzák-e az oktatásban. Interjú és kérdőíves felmérésünk nem az osztálytermi pedagógiai gyakorlatok szakmódszertani feltérképezésére irányult, hanem az egyes tudásátadási eszközök alkalmazásának társadalmi hátterével foglalkozik: mely tanári jellemzők és mely oktatási intézményi tulajdonságok segítik vagy akadályozzák ezek használatát. Fogalmi kapcsolatháló szerkesztésével elemezzük az interjú-összefoglalók szövegét, továbbá többdimenziós elemzéseket végeztünk az összefüggések feltárására. A kapcsolathálózatokból kiderül, hogy a tanárokkal szemben támasztott követelményeknek való megfelelést oktatási intézményi és rendszerproblémák akadályozzák, valamint nehézkes a tanárok közötti szakmai kommunikáció. A többváltozós elemzés feltárta, hogy a szakmai terület és az iskola regionális (fejlett vs. kevésbé fejlett régió) elhelyezkedése minden vizsgált újjenerációs pedagógiai eszköz esetében szignifikáns magyarázó tényező, a pedagógusok tanítási tapasztalata és életkora viszont csak egyes interaktivitásra, reflexiókra, visszakerdezésre építő módszerek alkalmazását befolyásolja. Továbbá mindez összefügg az intézmény infrastrukturális felszereltségéről mondott véleményekkel és a tanárok szakmai továbbképzéseken való részvételével.²

Kulcsszavak: innovatív pedagógiai módszerek, kooperatív tanítási és tanulási formák, szakképzés

1 Czakó Ágnes egyetemi magántanár, Budapesti Corvinus Egyetem, TNK, Szociológia és Társadalompolitika Intézet. Győri Ágnes tudományos kutató, Budapesti Corvinus Egyetem, TNK Szociológia és Társadalompolitika Intézet. Ifj. Boros István BCE egyetemi hallgató Szociológia MA, kutatási asszisztens, MTA TK „Lendület” RECENS Kutatócsoport. Schmidt Lilla szociológus MA, Telecom HU.

2 A tanulmány a TÁMOP 4.1.2. B.2-13/1-2013-0012 projekt támogatásával jött létre. A szerzők ezúton mondanak köszönetet a felmérésbe bevont iskolák vezetőinek és szaktanárainak, hogy vállalták a vizsgálatban való részvételt. Köszönjük még kollégáink, Baumgartner László, Badakné Kerti Katalin, Bodnár Éva, Daruka Magdolna, Kovács Zoltán, Sass Judit szakmai segítségét és a BCE Szociológia MA képzésben 2016-ban végzett hallgatók kérdezői munkáját.

INNOVATIVE TEACHING METHODS IN HUNGARIAN VOCATIONAL EDUCATION

Vocational teachers' methods: a sociological approach

ABSTRACT

Our study examines which teaching methods are the most common among professional and potential teachers in the economic and agricultural sector. Questions were asked regarding what kind of experiences they have had with innovative and interactive methods used in Hungarian vocational education. Neither the interview nor the questionnaire aimed to address pedagogical-methodological questions, as it is accepted that these methods are generally working well in practice according to the professionals. Instead, our study deals with the social background of the application of these innovative methods: which characteristics of the educational institutions and which attributes of the professionals help or hinder the application of innovative methods. We set up regression models, furthermore we analyse the interview summaries through social network analysis. The social network analysis showed that institutional system problems interfere with the daily usage of these innovative teaching methods, and professional communication is sometimes difficult between the teachers interviewed. The multiple regression analysis revealed that the 'sector/profession' quasi-independent variable in the case of all teaching methods is significant, but the 'teaching experience/age' influences the application of some methods that build upon reflection or interactivity. In addition, the findings are related to the opinions of the institution's infrastructural equipment or the teacher's participation in professional trainings.

Keywords: innovative teaching methods, cooperative learning, vocational education

INNOVATÍV PEDAGÓGIAI MÓDSZEREK A SZAKMAI OKTATÁSBAN

A SZAKMAI TANÁROK MÓDSZEREI SZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSBN

BEVEZETÉS

Kutatásunk egy, a szakmai tanárképzés megújítására fókuszáló projekt³ háttérkutatása. A projekt célja az volt, hogy feltárja a szakmai tanárképzés gondjait, újabb kihívásait a különféle tanárképző szakokon és képző helyeken, valamint javaslatot tegyen a tanári szakmai módszertani tudás fejlesztésére. Ebben a háttérkutatásban a tanárok megkérdezésével – interjúk és kérdőíves adatgyűjtés segítségével – azt vizsgáltuk, hogy az agrár- és a gazdasági-szolgáltatási szakterületeken milyen pedagógiai és nevelési problémákat oldanak meg a szakmai tanárok, és vajon megfelelően felkészülnek-e a kihívások leküzdésére az egyetemi tanárképzés alatt, és/vagy önerőből, önként vagy szakmai munkaközösségekben, illetve szakmai továbbképzéseken gyarapítják-e tudásukat. Kutatásunkban tehát a tanári szakszerűség megnyilvánulásait, a kompetenciák érvényesülését figyeltük meg és a tanárok képzési igényeire voltunk kíváncsiak.

A vizsgált két szakmacsoport szakmai tanárait⁴ még nem figyelte meg sem pedagógiai, sem szociológiai vizsgálat, bár a tanári kompetenciák különféle módszerek szerinti mérésével más pedagógus-kutatások foglalkoznak. A gazdasági-szolgáltatási szakterületen középiskolai szinten közgazdasági, kereskedelem-marketing, ügyvitel és vendéglátás-turisztika szakmacsoportos ágazati szaktárgyakat tanítanak többnyire közgazdász-tanári egyetemi végzettségű tanárok, az agrár szakterületi képzésben pedig szintén középiskolai szintű mezőgazdasági, környezetvédelem-vízgazdálkodás és élelmiszeripari szakmacsoport szaktárgyait. Mezőgazdasági technikus, mezőgazdasági gépészmérnök, gazda, kertész, mezőgazdasági gépszerelő, mezőgazdasági gépészmérnök, lovas, lótarló és -tenyésztő, lovastúra-vezető, állattenyésztő, állategészségügyi technikus, környezetvédelmi technikus, környezetvédelmi laboráns, vízügyi technikus, élelmiszeripari technikus, élelmiszeripari laboráns, húsipari termékgyártó, pék és/vagy cukrász szakmák szaktárgyait tanítják jellemzően mérnök-tanári vagy valamely felsőfokú szakmai és kiegészítő tanári végzettséggel.

A primer projekt-igény, nevezetesen a két szakmacsoportra fókuszálás magyarázza, hogy a válaszolók elemszáma alacsony.⁵

3 A *Képzési igények felmérése szakmai tanárok és diákjaik körében* című kutatásunk egy tágabb projektbe ágyazódott bele: a TÁMOP 4.1.2. B.2-13/1-2013-0012 *Szakmai tanárképzés országos módszertani- és képzésfejlesztése* c. projektbe. Kutatásunk e projekt empirikus alátámasztására készült. A vizsgálatra 2015 tavaszán került sor, melyben 35 szakképző iskola több mint 1200 tanulója és 68 szakmai tanára vett részt.

4 A tanári interjú és a kérdőív kérdései a szocio-demográfiai adatokon kívül a szakmai feladatokra, tantervi követelményekre, a pedagógiai munkára, a tanári kompetenciákra, illetve a diákok kompetencia-fejlesztési módszereire, nehézségeire vonatkoztak. Jelen elemzéshez 68 válaszadó tanár kérdőívét és 15 strukturált interjút dolgoztunk fel.

5 A felkeresett iskolákban és képző helyeken kevés tanári képesítéssel dolgozó szakmai tanár van, illetve az egyetemi képzések (közgazdász-tanár, agrármérnök-tanár) hallgatói létszáma is igen alacsony.

Az újgenerációs, innovatív tudásátadási pedagógiai módszerek kidolgozása és elterjedése azzal függ össze, hogy az információ a korszerű info-kommunikációs (IKT⁶) eszközökkel – internet, okostelefon, egyéb digitális eszközökkel – lényegében szabadon elérhető. Ez a tény a tanár osztálytermi ismeretközlő, előadói és értékelő szerepét az oktatás minden szintjén, tanácsadói, ismeretszerzést segítő tutori funkcióvá alakítja át, a tanuló pedig a befogadó, reprodukáló magatartás helyett a tanárral, társaival és más szereplőkkel folyamatos interakcióban motivált, aktív információ-„kutatóként” önállóan tanul a tudásszerzés megélt élményén keresztül. Ez a hagyományos oktatási-nevelési gyakorlathoz képest új, kreatív módszertani és oktatástechnikai repertoár alkalmazását igényli, akár az iskolán kívüli színtereken is. A tanulásra motiválás ilyen új technikáinak alkalmazásával foglalkozunk.

A tanulmány a következő struktúrát követi: a következő fejezetben áttekintjük a hasonló témájú hazai vizsgálatok eredményeit. A harmadik fejezetben ismertetjük kutatási kérdéseinket, majd bemutatjuk az alkalmazott módszereket. Az eredmények rész az interjú és kérdőíves vizsgálatunk tapasztalatait ismerteti. A záró fejezetben összefoglaljuk főbb következtetéseinket és a kapott eredmények szakpolitikai relevanciáját, valamint tárgyaljuk az elemzés továbbfejlesztésének lehetőségeit.

KORÁBBI TANÁRI ÉS TANULÓI KOMPETENCIA-KUTATÁSOK EREDMÉNYEIRŐL

A szakképzési rendszerből kikerülő fiatalok kompetenciáinak vizsgálatára több hazai kutatás is irányult, melyek egyöntetűen a munkaerő-piacra frissen belépők nem megfelelő kompetenciáira hívják fel a figyelmet (a teljesség igénye nélkül: Bábosik 2007, Kara–Sólyom–Stion 2014, Makó 2015). Bábosik (2007) műszaki végzettségű pedagógusok és gazdálkodó szervezetek körében készített vizsgálatának eredményei alapján a szak-képzettek kompetenciáival kapcsolatban mind a pedagógusok, mind a munkáltatók a *kommunikációs készségek hiányát* tartják a legnagyobb problémának, de felmerült a *helyzetfelismerés, az önálló tanulás és a problémamegoldás képességének hiánya* is. Ezek a készségek kizárólag az aktív tevékenység során, feladathelyzetekben fejleszthetők, mely azt sugallja, hogy a képzés során a tanulók inkább passzív befogadásra, semmint a feladatok önálló megoldására vannak kényszerülve. Mindezek a hiányosságok a középiskolai közismereti tárgyak rossz elsajátítására vezethetők vissza (matematika, fizika és magyar nyelv és irodalom). A szerző szerint ezek a tantárgyak elvont jellegük miatt nehezen mozdulnak el a feladatorientált, az aktivizáló oktatási modell felé. A munkáltatói oldal véleménye alapján a szakképzésből frissen kikerültek körében túlnyomórészt a technológiai és a szakmai ismeretek hiánya figyelhető meg, ami azt támasztja alá, hogy a szakképzés gyakorlati oldalát indokolt a jövőben erősíteni (Bábosik 2007: 397). Bábosik vizsgálatának eredményei nemcsak a tanulói kompetenciák hiányosságaira, hanem az oktatási-szervezési megoldásmódok, illetve az oktatási módszerek tekintetében jelentkező problémákra is rámutatnak: a legtöbb pedagógus nem tartja megfelelőnek a számonkérés és az ellenőrzés gyakoriságát, és sokan számoltak be arról a hátráltató tényezőről, hogy a gyakorlati tudás nincs összekapcsolva az elmélettel. A munkahelyek képviselői komoly problémának tartják, hogy a gyakorlati képzésbe a vállalatok

6 Az *infokommunikációs technológia* (=IKT) fejlesztése az Európai Unió kutatási, oktatási és technológiai versenysztratégiai innovációja. 2009 óta a magyar kormány is rendelkezik kidolgozott akciótervvel (http://ivsz.hu/hu/~media/OldResources/Files/i/IKT_Akcioterv). A *Nemzeti Infokommunikációs Stratégia 2014–2020* részletesen foglalkozik azzal, hogy milyen személyi és infrastrukturális fejlesztésekre van szükség az oktatás minden szintjén az információtechnológia és az elektronikus hírközlés konvergenciájának megújításában (innen származnak a kifejezések: pl. *IKT alapú oktatás, IKT-val támogatott oktatás*).

nem kapcsolódnak be megfelelő mértékben. A megkérdezettek bíznak abban, hogy a szakmai tanárok utánpótlása javulni fog a jövőben, és a képzett szakemberek gyakorlati tudást adnak át a diákoknak.

Egy 2013-as vizsgálat a győri vállalkozások körében azt kutatta, hogy milyen szempontok alapján történik a munkaerő-piacra frissen belépő pályakezdekők kiválasztása, milyen képességek, tudások, azaz *skill*-ek meglétét tartják fontosnak a munkaadók (Kara–Sólyom–Stion 2014). E kutatás eredményei szerint a vállalkozások számára a pályakezdekők kiválasztásakor a *szakmai kompetenciák* (ún. *hard skill*-ek) a legfontosabbak, mint a minőségi, pontos munkavégzés, az eredményes feladat-végrehajtás és a saját döntésekért való felelősségvállalás. A *szakmán túli kompetenciák* (ún. *soft skill*-ek) – a csoportmunkára való képesség, a jó felfogóképesség és problémamegoldás, az önálló munkavégzés – szintén kiemelt fontosságúak, ugyanakkor a számítógépes ismeretek és a szakmai gyakorlati ismeretek másodlagosak. Az eredmények arra utalnak, hogy a pályakezdekők felkészületlensége a „*soft skill*”-ek elégtelenségében mutatkozik meg, például rossz időgazdálkodás, hiányos kommunikációs és szervezési képesség, melyek nem kifejezetten szakmai tudásbéli hiányosságok (Kara–Sólyom–Stion 2014).

A tanórákon alkalmazott oktatási módszereket, tanulásszervezési módokat vizsgáló tanulmányok arra hívják fel a figyelmet, hogy az innovatív önálló tanulást támogató módszerek alkalmazása még mindig nagyon ritkán fordul elő a tanórákon – mind az általános iskolákban, mind a középiskolákban –, és hogy többnyire a hagyományosnak tekinthető oktatási módszerek dominálnak (Falus 2001; Hunya 2009, 2010; Petriné 2001; Radnóti 2006; Fejes 2013). Az újgenerációs módszereket, például a projektkészítés módszerét, kooperatív módszereket stb. szinte elvétve alkalmazzák a pedagógusok. Az Országos Közoktatási Intézet 2005-ben végzett felméréseinek⁷ eredményei azt tükrözik, hogy a megkérdezett tanárok több mint 80 százaléka kipróbálta már a frontálistól eltérő módszerek valamelyikét, ám feltehetően, mivel ezek jelentősen felforgatják a megszokott tanórai kommunikációs rendet és időigényesek, maradnak a hagyományos frontális osztálymunka-módszer mellett. A fiatalabb tanárok valószínűleg a rutin hiánya miatt inkább ragaszkodnak a frontális módszerekhez, mint az idősebb tapasztalt kollégáik, akik bátrabban kipróbálják ezeket (Radnóti 2006). A TALIS⁸ felmérések adatai nemzetközi összehasonlításban azt jelzik, hogy hazánkban a rendszerező oktatási gyakorlat különösen jellemző: „*a fiatalabb tanárok esetében inkább túlsúlyban van a rendszerező gyakorlat a diákorientált tevékenységekkel szemben, mint az idősebb tanárok esetében*” (Hermann 2009: 96). Egy kutatás a TIMSS⁹-adatok alapján nem talált szignifikáns különbséget a fiatal (legfeljebb 5 év gyakorlati idő) és az idősebb tanárok diákjainak teljesítménye között (Hermann 2011). Mayer József (2009a, 2009b) a projektmódszer szakképző iskolákban történő alkalmazásának vizsgálata során azt tapasztalta, hogy a válaszadó tanárok háromötöde már próbálkozott ennek a módszernek az alkalmazásával, és minden tizedik tanár gyakorlatában jelen van. Annak okát, hogy ez a módszer ugyan fokozatosan teret nyer a szakképző intézményekben, de mégsem általánosan elterjedt,

7 A kérdőíves és interjú adatgyűjtésre 276 intézményben (145 általános és 131 középiskolában) került sor; a tanári kérdőívet 531 pedagógus töltötte ki (Radnóti 2006).

8 *Teaching and Learning International Survey* az OECD országokban.

9 „A TIMSS-vizsgálatok (Trends in International Mathematics and Science Study) az IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievement) szervezésében négyévenként követik egymást, a 2015-ös mérés 57 ország részvételével zajlott. A felmérések egyik célja a 4. és 8. évfolyamos tanulók teljesítményének vizsgálata a matematika és a természettudományok területén.” Forrás: <https://www.oktatas.hu/koznevelas/meresek/timss>

abban látja, hogy a szakiskola¹⁰ napjainkra a leghátrányosabb helyzetű gyerekek gyűjtőiskolájává vált, és emiatt itt a legkevésbé sem valósítható meg a tanulókkal a hatékony és eredményes oktatás. Ez utóbbi megállapítás fényében különösen fontos az általunk vizsgált téma, nevezetesen: felkészültek-e a tanárok a jobb és célravezető alternatív pedagógiai eszközök alkalmazására.

Holik Ildikó (2015) mentortanárok oktatási módszertani eszközeit vizsgáló kutatása a mi adatfelvételünkkel szinte azonos időben, 2015 tavaszán készült.¹¹ A *mentortanár-kutatás* megállapította, hogy a válaszadók elsősorban a tartalmat, az óra céljait, a tanulók előzetes tudását és a tanár-diák kapcsolatot veszik figyelembe az oktatási módszerek kiválasztásánál. Az alkalmazott módszerek megválasztásakor csak kis mértékben befolyásolják őket a környezeti elvárások. A saját tanáraiktól „örökölt”, elesett hagyományokat az előadás, az elbeszélés és a kiselőadások módszerének alkalmazásában követik (Holik 2015). A mentortanárok módszertani kultúráját az jellemzi, hogy valamivel gyakrabban alkalmazzák tanóráikon az egyéni munkaformát, mint a frontalist, de a páros- és a csoportmunka alkalmazása is gyakori körükben. Tanóráikon elsősorban a magyarázat, a szemléltetés és a beszélgetés módszereit preferálják, de a tanulók aktivitásán alapuló módszereket is sokszor kezdeményezik, tehát változatos a módszertani repertoárjuk. Összességében a felmérés eredményei azt tükrözik, hogy a mentortanárok nyitottak az újítások iránt, szívesen kipróbálnak új módszereket, és gyakori körükben a módszerek kombinálása is.

Egy, a közgazdásztanár-képzés problémáival foglalkozó tanulmány arra mutat rá, hogy a közgazdásztanár-képzésben (az iskolai gyakorlatokat kivéve) hangsúlyos az elméleti képzés és alig fejlesztenek kompetenciákat, illetve készségeket a kurzusok során (Daruka–Csillik 2015). Ez alól csak néhány kompetencia fejlesztése jelent kivételt: az önálló gondolkodás, a különböző megközelítések mérlegelése és megértése, az értelmező, kritikai beállítódás, valamint a döntések rövid és hosszú távú hatása. Egyáltalán nem, vagy csak rendkívül kis mértékben célzott az elköteleződés, a szabály- és mintakövetés, a konfliktusok kezelése (érték és érdek), a különböző megközelítések mérlegelése, megértése; a vitakultúra fejlesztése; az önismeret, versengés, a tanulást segítő beállítódás kialakítása készségek, kompetenciák fejlesztése. A dokumentumelemzés eredményei alapján a tanulmány végén felvetett kérdés így hangzik, „(...) *hogyan lennének képesek a közgazdásztanárok a tanári munkájuk során mindezek fejlesztésére, ha a tanárképzésben sem kapnak hangsúlyt ezek az elemek?*” (Daruka–Csillik 2015: 29).

Az OECD-országokban végzett TALIS-felmérések sorában a 2013-as¹² a minőségi TPD (*High-Quality Teacher Professional Development*) és az osztálytermi tanításban alkalmazott módszerek összefüggését vizsgálta. A felmérés eredményei azt mutatják, hogy a tanárok szakmai fejlesztése (tantervi, szakmai és pedagógiai továbbképzésben való részvétele) hatással van az általuk alkalmazott oktatási módszerekre: minél inkább együttműködnek a TPD keretében a kollégákkal, annál jobb az osztálytermi gyakorlat; míg a tananyagközpontú továbbképzések inkább a kevésbé kooperatív eszközök alkalmazását erősítik (Barrera-Pedemonte 2016).

10 Adatfelvételünk óta törvénymódosítás történt. A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény módosításáról szóló 2015. évi LXV. törvény szerint a szakközépiskola szakgimnázium (4+1 éves képzés), a szakiskola szakközépiskola (3+2 éves képzés) lett 2016. szeptember 1-jétől.

11 2015 tavaszán, az Óbudai Egyetemen végzett mentortanárok, valamint 1. és 2. éves mentortanár szakos hallgatók körében készült kérdőíves felmérés során összesen 72 főt kérdeztek meg (Holik 2015).

12 Ebben a felmérésben Magyarország nem szerepelt.

Hideg Éva és Nováky Erzsébet 20 évvel ezelőtti felmérését idézni talán meglepő, ám a megállapítások egy része ma is aktuális. Ők szakképzésben oktató tanárokat kérdeztek a szakképzési lehetőségekről, illetve azok továbbfejlesztéséről (Hideg–Nováky 1998). A válaszadók többsége szerint a szakképzést tartalmilag kell megújítani. Érdekes felidézni – különösen a mai kutatási és oktatáspolitikai tapasztalataink tükrében –, hogy a pedagógusok számára akkor nem tűnt reálisnak az a koncepció, hogy a szakképzés a jövőben csak a munkahelyeken történjen. A korszerűsítést olyan feltételek megteremtése biztosítaná a tanárok szerint 1998-ban, melyek majdnem 20 év eltelte után is érvényes követelmények: a technikai felszerelés modernizációja; a tanárok anyagi és erkölcsi elismertségének növelése; a követelmények általános emelése, egységesítése; a tananyagok korszerűsítése; gyakorlati módszerek előtérbe helyezése; a külföldi tapasztalatok adaptációja (Hideg–Nováky 1998: 67–69).

A fenti kutatások azt mutatják, hogy a szakmai, illetve az iskolai oktatás módszertani repertoárja nem reflektál a *munkaerő-piaci igényekre*, a fejlődés iránya és üteme sem megfelelő mértékű a hazai szakképzési rendszerben. Az alacsony szakmai színvonalú képzettség és a szegényes közismereti tudás versenyképtelenséget okoz a munkaerő-piac bármely szegmensében. Magas szintű közismereti tudásbázisra épül a versenyképességet jelentő specifikus szakmai tudás (Makó 2015). A gyorsan változó technológiai környezetben egy-egy szakma tartalmát tételesen meghatározni és rögzíteni lehetetlen és felesleges, ám az adott szakmához szükséges kompetenciák és a tudás befogadásához szükséges attitűdök előre láthatók. A kompetenciákon alapuló oktatás során az alkalmazásképeség tudása sajátítható el. A különböző tudományterületekhez, szakmákhoz más és más kompetenciák rendelhetők. A matematika esetében ilyen például a térlátás, különböző induktív és deduktív következtetési készségek. Ezen kívül vannak a tartalomtól független kompetenciák, mint például a problémamegoldó képesség, motiváció, kreativitás.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK, ADATGYŰJTÉSI ÉS ELEMZÉSI MÓDSZEREK

Tanulmányunk a szakmai oktatásban alkalmazott innovatív és interaktív módszerek vizsgálatára koncentrálna, melyek a tanulók szakmai, szociális kompetenciáit fejlesztik és segítik a gyakorlatias munkavégzésre nevelést. Főbb kutatási kérdéseink a következők voltak.

1. *A tanítás, a tudásátadás, illetve a számonkérés során milyen módszereket és milyen gyakran alkalmaznak a tanárok?* Arra voltunk kíváncsiak, hogy mennyire elterjedtek a szakmai tanári pedagógiai gyakorlatban az újító módszerek, az önálló munkavégzésre irányuló, a tanulók aktív együttműködését feltételező, élményalapú módszerek.
2. *Vajon léteznek-e mérhető különbségek a fejlett és kevésbé fejlett régiók szakképző iskolái között a tanárok által alkalmazott önálló munkavégzésre irányuló tanítási módszerek tekintetében?*
3. *Vannak-e különbségek a szakterületek¹³ között az önálló munkavégzésre nevelés, és a gyakorlati tudás megszerzésére vonatkozó tudásátadási módszerek szerint?*
4. *Összefügg-e az innovatív tanítási módszerek alkalmazása a tanárok tanítási tapasztalatával?*

Kutatási kérdéseinkre két módszerrel kerestük a válaszokat.

¹³ A képzések típusa (szakiskola vagy szakközépiskola) változót nem tudtuk mérni, mert a kicsi elemszámú mintában szereplő tanárok egy iskolán belül általában szakiskolai és szakközépiskolai osztályokat is tanítanak.

(1) Egyrészt *interjúkat készítettünk* szakmai tanárokkal arról, hogy milyen módszereket használnak a tanulók fejlesztésére, motiválására, milyen tantervi, pedagógiai és tanítási-módszertani eszközöket alkalmaznak, és melyeket tartják hatásosnak. A *tanári kompetencia-követelmények*¹⁴ adták az interjú vezérfonalát, a válaszadók beszámoltak arról, milyen tudást szereztek a pedagógusképzéseken, továbbképzéseken, mely területeken érzik szükségét további tanári fejlesztésnek (tanári munka-módszerek, a szakmai jártasság és az adott szakterületen fontos szakmai tudás és tudásátadás fejlesztése). Hat budapesti, három Pest megyei, egy közép-dunántúli, egy nyugat-dunántúli, egy dél-dunántúli, egy észak-alföldi és egy észak-magyarországi szakképző intézmény szakmai tanáiraival készült összesen 17 darab egy-másfél órás, félig strukturált interjú 2015 márciusában. Az interjúalanyok közül heten agrár, nyolcan gazdasági-szolgáltatási szakmacsoportos, ketten pedig mindkét szakmacsoporthoz tartozó tantárgyakat oktatnak. Átlagéletkoruk 48 év, háromnegyedük nő és kettő kivétellel mind több diplomával rendelkezik. Az interjúk felvétele minden esetben a szakképző iskolákban történt.

(2) Másrészt *kérdőíves adatgyűjtést végeztünk*. Az iskolai sokaságból vett minta összeállításában hangsúlyt fektettünk az ún. *szélsőséges, deviáns eset alapú* mintavételi elvre (Miles–Huberman 1994), vagyis több olyan szakképző intézmény is bekerült a mintánkba, melyek kifejezetten rossz, vagy nagyon jó helyzetben vannak, így az ország legkevésbé fejlett, északi régióiból¹⁵ és a legfejlettebb régiójából¹⁶ is. A mintavétel során figyelembe vettük ugyanakkor a *maximum variáció elvet* is (Vicsek 2006), ennek megfelelően – a szélesebb spektrum biztosítása érdekében – más régiókat (Dunántúl) is bevontunk a kutatásba. Az agrár és gazdasági-szolgáltatási szakterületek szakmai tanárai körében került sor a kvantitatív adatgyűjtésre online kérdőívek segítségével¹⁷. A kiválasztott és felkeresett középiskolák közül 32 intézményvezető segített abban, hogy az online kérdőívek eljussanak az érintettekhez. Végül 68 szakmai tanár töltötte ki kérdőívünket, ami ugyan elmaradt előzetes várakozásainktól, mégis pozitívan értékelhetjük, hogy minden iskolából legalább két szakmai tanártól kaptunk segítséget a problémafeltáráshoz.¹⁸

14 A tanári kompetenciákat a következő dimenziók szerint vizsgálja a pedagógiai irodalom és a szakmai közösség: 1. *Szakmai feladatok, szaktudományos, szaktárgyi, tantervi tudás*. 2. *Pedagógiai folyamatok, tevékenységek tervezése és a megvalósításukhoz kapcsolódó önreflexiók*. 3. *A tanulás támogatása*. 4. *A tanuló személyiségének fejlesztése, az egyéni bánásmód érvényesülése, a hátrányos helyzetű, sajátos nevelési igényű vagy beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézséggel küzdő gyermek, tanuló többi gyermekkel, tanulóval együtt történő sikeres neveléséhez, oktatásához szükséges megfelelő módszertani felkészültség*. 5. *A tanulói csoportok, közösségek alakulásának segítése, fejlesztése, esélyteremtés, nyitottság a különböző társadalmi-kulturális sokféleségre, integrációs tevékenység, osztályfőnöki tevékenység*. 6. *Pedagógiai folyamatok és a tanulók személyiségfejlődésének folyamatos értékelése, elemzése*. 7. *Kommunikáció és szakmai együttműködés, problémamegoldás*. 8. *Elkötelezettség és szakmai felelősségvállalás a szakmai fejlődésért*. Az interjú arról kérdezte a tanárokat, hogy miként nyilvánulnak meg ezek a képességek, készségek a kérdezett tanári tevékenysége során.

15 Észak-Magyarország Régió, Észak-Alföld Régió

16 Közép-Magyarország Régió: Pest megye és Budapest

17 A felkeresni kívánt szakmai középiskolák összeállítása a KIR intézménytörzsben működő köznevelési intézményként nyilvántartott intézmények adatbázisából leválogatott agrár és gazdasági-szolgáltatási szakterületeken szakképzést végző intézmények listájából történt. Vizsgálatunk eredményeként 231 iskolát regisztráltunk, melyek agrár és/vagy gazdasági-szolgáltatási szakterületen végeznek oktatást. A vizsgált sokaságot jelentő iskolák közül eredeti elképzelésünk szerint 60 szakmai középiskolában kívántunk adatgyűjtést végezni, de ennek csak a fele sikerült. Ennek magyarázata: az iskolák adminisztrációját jelentősen megterhelte az éppen elrendelt fenntartóváltás és a szakképzést érintő jelentős reformintézkedések előkészítése, ezért utóbb visszaléptek a kutatásban való részvételtől. Nem vettük figyelembe a két vizsgált szakterületen kizárólag a felnőttképzéssel foglalkozó intézményeket, valamint a speciális szakiskolai képzéseket nyújtó iskolákat.

18 A kis elemszám a kutatás egyik korlátja, ezért fenntartásokkal kell kezelni az eredményeket, és csak visszafogott következtetéseket lehet tenni az eredmények alapján.

A válaszolók harmada budapesti vagy Pest megyei középiskolában tanít, negyede dunántúli székhelyű intézményben, további negyede az Alföldön (dél-alföldi és észak-alföldi régiókban) és további negyede az észak-magyarországi régió valamelyik intézményében. A válaszadók háromnegyede nő, egyharmada vezető beosztásban dolgozik; a tanítási tapasztalat alapján egyharmaduk fiatal, de tapasztalt, és két ötödük már több mint 21 éves tanári múlttal rendelkezik. A minta tehát ez utóbbi háttérváltozó szerint jó eligazítást ad a képzési igények megfogalmazására, tekintettel a hosszú oktatási-tanítási tapasztalatra. A szakmai tanári végzettségek közel fele közgazdász-tanár, harmada mérnök-tanári végzettség, míg a többi válaszadónak más végzettsége (például mérnöki) és tanári képesítése van.¹⁹

A kérdőívben megkérdeztük, hogy a szakmai tanárok milyen módszereket alkalmaznak a tanításban, a számonkérésben, hogyan és milyen módon fejlesztik módszertani ismereteiket és milyen nehézségekkel találkoznak a tanítás, az órai tudásátadás során. Kérdőívünk ezenkívül kitért a tanítás feltételeire, az iskolában folyó szakmai munkára és a diákok személyes fejlesztésének módjaira is. Jelen írás a tanári képességek és jártasság, a szakszerűség egyes megnyilvánulásait vizsgálja, továbbá kiemelten fókuszál az innovatív oktatási módszerek alkalmazásának társadalmi feltételeire.

Az adatok elemzéséhez alkalmazott többféle módszer közül először a kvalitatív adatgyűjtés tapasztalatait szedjük csokorba, majd ismertetjük az interjúkat kvantitatív módon elemző fogalmi kapcsolatháló-elemzés eredményeit. Bemutatjuk a szövegekben szereplő kulcsfogalmak összekapcsolódási mintázatait a tanári jártasság megnyilvánulásai tükrében. Ezt követően a kvantitatív kérdőíves felmérés alapján egyszerű leíró statisztikákat értelmezünk, majd többváltozós regressziós elemzés segítségével tárjuk fel, hogy mely magyarázó tényezők – milyen szakterületi, regionális és egyéb iskolai, valamint egyéni tanári szintű jellemzők – hatnak az innovatív pedagógiai módszerek alkalmazására.

EREDMÉNYEK

Az interjúk főbb üzenetei

A *tanulók fejlesztéséhez* szükséges tanári kompetenciák²⁰ sokoldalú tudást takarnak: az alapkészségek hiányosságainak megszüntetésétől a korosztálytól függő motiválási eszközök alkalmazásáig. Az itt olvasható interjúrészleteken túl kutatásunk kérdőíves részéből az is kiderült, hogy a tanárok olyan kompetenciafejlesztő továbbképzéseket igényelnek, melyek a különleges pedagógiai szituációk kezeléséhez adnak eszközöket (konfliktuskezelés, speciális tanítási módszerek alkalmazása, pszichológiai továbbképzés, illetve IKT-készségfejlesztés).

Az interjúszövegekből szemléletesen kirajzolódik, hogy a társadalmi közeg a két vizsgált szakterület tekintetében jelentősen különbözik: az agrár szakterületen dolgozó tanárok sokkal elesettebb gyerekekkel foglalkoznak, mint a gazdasági szakterületen dolgozó kollégáik. Sok tanár tehetetlenül szembesül azzal, hogy a diákjaik írni és olvasni is nehezen tudnak:

¹⁹ Természetesen minden mintánkba került oktató agrár és/vagy gazdasági-szolgáltatási szakmacsoporton belüli tantárgyat tanít.

²⁰ Az interjú-vezérfonal a *tanári kompetenciák* szerint kérdezte a tanárok szakmai megnyilvánulásait, a kompetens feladat- és problémamegoldás részleteit (ld.: 11. lábjegyzet).

„A gyerekek képességszintje probléma a szakiskolában. Sok gyerek alapkészségek nélkül kerül hozzánk. Az utóbbi években ez láthatóan romlott, egyre több az SNI²¹-s, BTMN²²-es gyerek, tanulási nehézségekkel küszködők, akinek különleges mentesítőket kell kapniuk, esetleg kitalálniuk, hogy esélyük legyen sikeres vizsgákat tenni.” (Budapest, agrármérnök-tanár)

Ugyancsak nehezen lehet kezelni a kérdezettek szerint a mentális zavarokat és a deviáns viselkedés agresszív megnyilvánulásait vagy más fegyelmezetlenséget:

„Van dadogós gyerek, van olyan, akiben végtelen félelmet okoz, ha meg kell szólalnia mások előtt. A gyerekek félelmeit föl kell oldani. Nem csak vizsgaszituációban, hanem tanítási időben is folyamatosan, menet közben foglalkozni kell a gyerekekkel, így tudom, hogyan kell a gyereket megnyitni, hogyan lehet megszólaltatni. Ezeket a dolgokat módszertanilag kell feloldani, [...] csak egyénileg foglalkozom vele.” (Budapest, közgazdász-tanár)

„A diákok sokszor nem ismerik a toleranciát egymással szemben. Sokszor ezt kihagyva vitáznak. A középiskolában is tanítani kellene, hogy hogyan kell egymással szemben viselkedni. [...] Nem szabad mindig lázadni, hóbörögni, hanem érvelni, vitázni a tanárokkal szemben is. Fontos tudatni a gyerekekkel, hogy a jogok mellett kötelességeik is vannak. Adott esetben el kell ismerni egy tanárnak is, ha hibázik, ha diáknak van igaza, attól még nem lesz értéktelenebb. De a vita-helyzet nem jó dolog az iskolában a tanárok és tanítványaik között.” (Pest megye, élelmiszeripari mérnök-tanár)

A felelősségvállalásra nevelés és a tanulói csoportok fejlesztése kapcsán a tapasztalt tanárok jó gyakorlati arra utalnak, hogy a kooperáció változatos formáit alkalmazzák a tanításban és a nevelésben.

„A szakmai felelősségvállalás például, ha a saját vagy szülei adóbevallását online elkészíti a diák. Ezt általában igyekeznek maguk megcsinálni. Interperszonális készségek fejlesztése szükséges, hogy csoportban tudjon dolgozni vagy egymásért felelősséget tudjanak vállalni. Kötöttünk például egy megállapodást a diákokkal, hogy amikor nincs valakinek aránytalanul sok vagy kevés jegye, akkor sorsolással döntenek el, ki felel. Ha a három, véletlenszerűen kihúzott diák közül senki nem tudja az anyagot, akkor mindenki röpdolgozatot ír, de ha valaki magára vállalja a felelést, akkor ezzel megmentheti a többieket a dolgozatírástól. Ez jó pedagógiai módszernek bizonyult, hiszen közelebb hozza egymáshoz a tanulókat, és fejleszti az empátikus képességüket, valamint az egymás iránti felelősség érzését.” (Pest megye, közgazdász-tanár)

Látható, hogy igyekeznek a közös munkát felhasználni a csoporton belüli együttműködés fejlesztésére, az egymásért való kölcsönös felelősségvállalásra.

„Magatartásbéli problémákkal sokszor találkozunk a tanulók integrálása során, különösen 9. osztályokban. A diákok nem képesek végigülni a 45 percet. Játékkal lehet megszerettetni egy tantárgyat. A diákok motiválásának jó eszköze a projekthét a tanév elején, amely keretén belül a diákok szervezik meg a programokat, és ekkor bekapcsolódnak a kilencedikesek is, így sikerült olyan játékokat játszani, amelyek csapatépítők és kompetenciafejlesztők egyben. És amikor csak lehet, de leginkább a gyakorlati órákon – kevesebb létszám mellett – lehet alkalmazni a kooperatív pedagógiai módszereket.” (Dél-Dunántúl, közgazdász-tanár)

21 SNI = Sajátos nevelési igényű tanuló.

22 BTMN = Beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézséggel küzdő tanuló.

„Tanórai szinten a csoportmunkát nagyon szeretem használni, rengeteg technikát volt szerencsém tanulni és alkalmazni. Tréner képzést is végeztem, amit a mintaiskolában az OTP Fáy András Alapítványa indított. Örömmel vállaltam, gyakorlatokat is készítettem. Közgazdasági szakmaterületen jól elkészített és alkalmazható mintaórát, gyakorlatot keveset lehet találni.” (Pest megye, közgazdász-tanár)

„Sokszor eszközhiány miatt hiúsul meg egy-egy csoportmunka, mert például nem lehet eleget nyomtatni. Sok olyan feladat van, ahol terveztetnék vagy rajzoltatnék valamit, de nem tudok, mert nincs eszköz. Az iskola ilyen jellegű feladatokban nem partner (anyagi okokból), ezeket csak egyéni forrásból tudjuk megoldani. Fegyelmetlenségből adódóan nagyon sokszor nem lehet különböző technikákkal élni. [...] A csoportmunka máskor idézőjeles korrepetálás, ilyenkor közös feladatmegoldás van. Ehhez a diákok megfelelő párosítása kell, hogy erősebb és gyengébb diákok kerüljenek egy csoportba. Egyébként a diákok többsége nem olyan közegből jön, ahol megszokták volna például a csoportmunkát. Nem szeretik, vagy nem ismerik azt. Sokszor hallom a diákoktól csoportmunka, önálló munka, vagy páros feladat során, hogy 'mikor fogunk már rendesen tanulni?' A 'rendes tanulás' szerintük az, amikor a tanár kiáll az osztály elé és magyaráz.” (Közép-Dunántúl, közgazdász-tanár)

A tanár tantervi ismerete és a tárgyi tudása, valamint az, hogy kiismeri magát a vele és a tanulókkal szemben támasztott követelmények tekintetében, alapvető fontosságú szakmai tanári kompetencia. Az interjúk tapasztalata alapján azt állítjuk, hogy a válaszadók – azaz a kérdezett iskolák leginkább motivált, a kutatást is támogató tanárai – jól tájékozottak és a jövőbeni nehézségeket is világosan látják.

Összefoglalva, a két szakmai területről az alábbi kép rajzolódik ki.

(1) Világosan megfogalmazottak azok az elvárások a *közgazdasági szakmai kerettantervekben*, melyeket az érettségizett diákokkal szemben támasztanak, és ezt megfelelően le is fedti a kerettanterv, de a tananyag túlzott mennyiségével kapcsolatban problémák vannak: nagy az anyagrész, kevés az óraszám; nemcsak elméleti alapozás szükséges, hanem a tanultakat alkalmazni, és be is kell gyakoroltatni a diákokkal. Nehéz a pedagógiai módszerek összeegyeztetése: az elméleti részt „frontálisan” kell leadni, meglehetősen feszített tempóban, a gyakorlati órák csoportbontásban zajlanak, ott adódik lehetőség arra, hogy kisebb csoportokban dolgozzanak, az elméleti órán maximum feladatlapos egyéni munkára van lehetőség.

(2) A *mezőgazdasági, élelmiszeripari ágazat szakmacsoportos* képzésében – idézve egy budapesti mérnök-tanár interjúalany szavait – „nagyon sokrétű, komplex az oktatóanyag, sok mindentől tanulnak kicsit, de éppen annyit, hogy ha munkába áll majd a diák, szakszerűen végezhesse munkáját nemcsak mezőgazdasági üzemekben és vállalkozásoknál, de ipari üzemekben is. Az iskolának nagyon jó kapcsolatrendszere van vállalkozókkal, könnyen találunk a diákok helyét a nyári gyakorlatra. Évközben nincs vállalati gyakorlat, mert a tanterv ezt nem teszi lehetővé, azonban az iskola műhellyel rendelkezik, ott tanulhatnak. [...] Szakiskolából érettségi hiányában nem lehet egyenesen egyetemre jelentkezni, de az iskola lehetőséget kínál, hogy beiratkozzanak és letehessék az érettségét. [...] De a tanulóknak általában nincs is motivációjuk erre, már most is a szakmában dolgoznak otthon vagy vállalkozásoknál, és lehetőség várja őket a képzés befejeztével. Természetesen sokan kényszernek tekintik a tanulást és ha az alaptantárgyak, például a „szakmai számítás” óriási nehézséget okoz, akkor a továbbtanulás sem perspektíva számukra. Szakiskola esetén nem is jellemző a továbbtanulás.”

A tárgyak klaszterbe a témák 15,3%-a, tartozik: a gazdaságtani tantárgyak nevei kapcsolódnak össze mint témák (ez a közgazdasági szakmai tanárok tantervi problémáinak súlyára utal.)

A módszer klaszter (12,5%) az oktatás-módszertani fogalmakat/témákat foglalja magában: ez azt mutatja, hogy a tanári kompetenciákról szóló interjú-szövegekben az oktatási-pedagógiai módszertant reprezentáló kapcsolatháló-rész meglehetősen kicsi teret foglal el.

Hasonlóan kisméretű a *végzettség klaszter* (12,5%), melyben a diákokkal kapcsolatos továbbtanulási témák jelennek meg: „végzettség, diploma, OKJ, gimnázium, főiskola, felvételi, műszaki, informatika, BCE, BME” egyetemek nevei. Mint azt korábban említettük is egy interjú-idézetben, a továbbtanulás a szakképző intézményekben nem központi témakör.

Végül a legkisebb (3,5%) klaszterben a „közösség, munkaközösség, követelmény, kolléga, aktuális” fogalmak szerepelnek, mely a *tanárok közötti kommunikációra*, a „science” (szakmai) közösségre utal. Szemmel látható, ez egy kis kiterjedésű klaszter, mely karakteresen illusztrálja a tanárok közötti szakmai kommunikáció mint téma – a kompetenciaklaszter egészét tekintve – elszigeteltségét.

A tanári szaktudás, jártasság és szakszerűség interjú-témáinak klaszterekbe rendezett kifejtése szövegszerűen igazolja, hogy az interjúkban túlsúlyba került a szervezeti-átszervezési intézményátalakítási problematika, ami áttételesen tartozik a személyes tanári kompetenciákhoz: súlyosan nehezíti és rontja a tanári munka feltételeit.

INNOVATÍV PEDAGÓGIAI MÓDSZEREK A SZAKKÉPZÉSBEN

Az elemzés következő részében azt vizsgáltuk, hogy a szakmai tanárok által alkalmazott innovatív pedagógiai módszerek összefüggenek-e szakterületi, regionális, intézményi infrastrukturális és egyéni tanári jellemzőkkel. A kérdés megválaszolásához először megvizsgáltuk, hogy a tanítás, tudásátadás, illetve számonkérés során milyen módszereket és milyen gyakran alkalmaznak a válaszadók, majd az újgenerációs (innovatív) módszerek használatát befolyásoló tényezőket vizsgáltuk többváltozós logisztikus regressziós elemzés segítségével. Az innovatívnak tekintett technikák közül a következőket választottuk ki: csoportmunka, esettanulmány készítés, modellezés²⁵, helyszíni megfigyelés, játék, projektmunka és mérés.²⁶ Úgy véljük, kissé önkényes, melyik technikát soroltuk a hagyományos, és melyiket az újító tanítási módszerek közé. Például a csoportmunka besorolása vitatható – innovatív-e vagy sem –, ám a kérdésre kiválasztott oktatási módszereket és technikákat kétséget kizáróan olyannak ítéljük, mint amelyek a tanár-diák kooperációt, a tanulást és a valóság-megismerést élmény formájában teszik megélhetővé.

25 A „modellezés” a szakmai oktatásban lehet a makett készítéshez hasonló, kicsinyített más kézműves alkotása (például:http://technika.gmgi.hu/uploads/termek_216/mezogazdasagigep_modellek_keszitese_mesterfokon_13_06.pdf), ami hagyományos tanítási eszköz régóta, és lehet 3D-s számítógépes rajz is, sőt manapság ezek alapján 3D-s nyomtatással készült alkatrészek, darabok (például: <http://3dakademia.freedee.hu/3dtech-az-iskolakban/> blog/karbantartas-alkatreszpotlas-gepeszeti-modellek-aganz-abraham-szakkozepiskolaban/).

26 Az alkalmazott kérdőív 33 tudásátadási, pedagógiai módszer használatára kérdezett rá. Egy ötfokú skála mérte, hogy a megkérdezettek a tanórákon milyen gyakran alkalmazzák az adott módszert: nem ismerem az adott módszert, egyáltalán nem használok az adott módszert, néha használok az adott módszert, gyakran használok az adott módszert, szinte mindig használok az adott módszert.

Mintánkban a megkérdezett tanárok körében a *legelterjedtebb módszerek*, melyeket gyakran vagy szinte mindig használ 70–100 százalékuk, a gyakoriság emelkedő értékei szerint: az *egyéni munka, prezentáció, bemutatás, szemléltetés, magyarázat, megbeszélés, gyakorlás* (1. táblázat). Ezek a módszerek a *hagyományos – mondhatni – frontális tanítás eszközei* a prezentálás kivételével.

1. táblázat.

A tanítás, tudásátadás, számonkérés során alkalmazott módszerek a szakképzésben, %

A tanítás, tudásátadás, számonkérés során alkalmazott módszer	Milyen mértékben jellemzi az Ön tanítását az alábbi módszer?			
	nem ismeri a módszert	egyáltalán nem vagy néha használja	gyakran vagy szinte mindig használja	Összesen N=68
Bemutatás	0,0	19,1	80,9	100,0
Kísérlet	4,4	82,4	13,2	100,0
Beszámoló	1,5	54,4	44,1	100,0
Brainstorming	7,4	63,2	29,4	100,0
Csoportmunka	0,0	42,6	57,4	100,0
Egyéni munka	0,0	26,5	73,5	100,0
Előadás	0,0	32,4	67,6	100,0
Esettanulmány	0,0	67,6	32,4	100,0
Esszé	0,0	89,7	10,3	100,0
Fogalomalkotás	0,0	54,4	45,6	100,0
Gyakorlás	0,0	1,5	98,5	100,0
Házi feladat	0,0	41,2	58,8	100,0
Helyszíni megfigyelés	0,0	72,1	27,9	100,0
Interjú	1,5	91,2	7,4	100,0
Játék	0,0	70,6	29,4	100,0
Kérdezve-kifejtés	1,5	41,2	57,4	100,0
Kis-kutatás	1,5	79,4	19,1	100,0
Magyarázat	0,0	4,4	95,6	100,0
Megbeszélés	0,0	4,4	95,6	100,0
Mérés	1,5	66,2	32,4	100,0
Mestermunka	11,8	83,8	4,4	100,0
Modellezés	0,0	80,9	19,1	100,0
Összehasonlítás	0,0	41,2	58,8	100,0
Prezentáció	0,0	25,0	75,0	100,0
Probléma-alapú tanulás	0,0	60,3	39,7	100,0
Projektmunka	0,0	69,1	30,9	100,0
Számítógéppel támogatott tanulás	0,0	38,2	61,8	100,0
Szemléltetés	0,0	13,2	86,8	100,0
Szerepjáték	2,9	83,8	13,2	100,0
Szimuláció	1,5	86,8	11,8	100,0
Tanári nagyelőadás (50 főnél nagyobb csoportnak)	10,3	85,3	4,4	100,0
Terepgyakorlat	5,9	79,4	14,7	100,0
Vita	0,0	83,8	16,2	100,0

A következő csoportba azok a technikák kerültek, amelyekről a tanárok 40–67 százaléka mondta, hogy gyakran vagy szinte mindig használja. Ezek az említések a jelzett arányok emelkedő sorrendjében: *a probléma-alapú tanulás, a beszámoló, a fogalomalkotás, a csoportmunka, a kérdezve-kifejtés, a házi feladat, az összehasonlítás, a számítógéppel támogatott tanulás, előadás*. E módszerek viszonylagos elterjedtsége az innovatív tanítási technikák alkalmazására utal (csoportmunka, probléma-alapú tanulás és számítógéppel támogatott tanulás); érdekesség viszont, hogy a házi feladat, a beszámoló, a fogalomalkotás, ami úgy gondoljuk, régebben a tanítási munka mindennapi gyakorlatához tartozott, kevésbé elterjedt a válaszoló szakmai tanárok között.

A tanórákon gyakran alkalmazott módszerek harmadik csoportját – *kis-kutatás, modellezés, helyszíni megfigyelés, brainstorming, játék, projektmunka, esettanulmány és mérés* – 20–30 százalékban használják 'nagyon gyakran' a válaszolók. Ezek kimondottan olyan technikák, melyek a tanulók igen aktív együttműködését feltételeznék, az élmény alapú tanulási módszer egy-egy eszközének véljük mindet, továbbá az interaktivitásra, reflexiókra, visszakérdezésre nyitják ki a diákokat. Vegyük észre, hogy – bár ez a minta meglehetősen kis elemszámú, és csak a problémák felvetésére alkalmas – ezek a kooperatív technikák hiányoznak a tanítási repertoárból.

A negyedik, a legkisebb arányban gyakran használt módszerek közé került – szintén az említések gyakoriságának emelkedő sorrendjében – *az esszé, a szimuláció, a kísérlet, a szerepjáték, a terepgyakorlat, a vita*, és ezzel folytatjuk az interaktivitásra ösztönző előbb említett módszerek sorát, melyeket szintén nagyon kevés, mindössze minden 10. szakmai tanár alkalmaz.²⁷

A gyakorisági megoszlások megismerése után azt vizsgáltuk, hogy a szakterület, a régió fejlettsége, a szakképző iskola²⁸ felszereltsége és a tanári egyéni jellemzők befolyásolják-e az innovatív, gyakorlati tudásátadási módszerek alkalmazását. Magyarázó modellekben gondolkodtunk, az elemzést bináris logisztikus regresszióval végeztük el.²⁹ A modellek függő változói az egyes újító pedagógiai módszerek: a csoportmunka, az esettanulmány készítés, a modellezés, a helyszíni megfigyelés, a játék, a projektmunka és a mérés tanórákon történő alkalmazásának dichotóm változói.³⁰ A modellekbe olyan magyarázó változókat vontunk be a kérdőív alapján rendelkezésünkre álló információk közül, melyek feltehetően befolyásolják az innovatív tudásátadási technikák alkalmazását, vagyis a szakképző iskola regionális elhelyezkedését (fejlett vagy kevésbé fejlett régió)³¹ és infrastrukturális felszereltségét³², a képzés szakterületét (agrár vagy gazdasági-szolgáltatási szakterületen

27 Tanári nagyelőadás néha előfordul, de nem része a mindennapos gyakorlatnak, a mestermunka és az interjú sem gyakran használt módszer, a *brainstorming*-ot meg többben nem ismerik.

28 Mint korábban említettük, az iskolák többnyire vegyes profilú szakközép- és szakiskolák, tehát a tanárok vegyesen tanítanak mindkét fajta képzésben, ezért a KÉPZÉS változó – szórásának hiánya miatt – nem szerepel a modellben.

29 Hangsúlyozzuk, a kis elemszám miatt (N=68) korlátozott és visszafogott megállapításokat tehetünk a szakmai tanár-populációra vonatkozóan, ám kutatásunk probléma-jelzés szempontjából érvényes.

30 0, ha a tanár egyáltalán nem vagy néha használja az adott módszert; 1, ha gyakran vagy szinte mindig használja az adott módszert.

31 A magyar régiók fejlettségét gazdasági fejlettségük (1 főre jutó GDP) alapján határoztuk meg a Központi Statisztikai Hivatal 2011. évi felmérése alapján. Ennek megfelelően a fejlettebb régiók: Közép-Magyarország, Közép- és Nyugat-Dunántúl; kevésbé fejlett régiók: Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország, Észak- és Dél-Alföld (<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/debrecengazdfejl/debrecengazdfejl11.pdf>). A szakképző iskola regionális elhelyezkedését mérő eredetileg kategoriális változót kétértékű változóvá alakítva vontuk be a modellekbe a fő törésvonal, azaz a gazdaságilag fejlett és kevésbé fejlett régiók szétválasztásával.

32 Az iskola infrastrukturális ellátottságának jellemzése az intézmény oktatási eszközökkel, IKT eszközökkel és egyéb műszerekkel való felszereltségének a válaszadó tanár megítélése alapján történt.

tanító tanárok), a tanár tanítási tapasztalatát (év), oktatási módszertani tudásának egyetemi tanárképzésben való megszerzését,³³ valamint oktatási módszertani tudásának tanár- és szakmai továbbképzéseken való elsajátítását.³⁴

A 2. táblázatban láthatók az innovatív pedagógiai módszerek logit modelljeinek eredményei. A csillaggal jelölt esélyhányados-együtthatók azokat az összefüggéseket jelzik, melyek szignifikánsnak bizonyultak a többi változó bevonása mellett is.

2. táblázat. Az innovatív pedagógiai módszerekre ható tényezők vizsgálata – a logit regressziós modellek eredményei [esélyhányadosok, Exp(B)]

Változó	csoportmunka	esettanulmány	modellezés	helyszíni megfigyelés	Játék	projektmunka	mérés
Régió	2,193*	2,089***	0,778**	0,682**	1,985*	2,101***	0,543**
Szakterület	3,005**	2,885*	0,432***	0,327**	1,899	0,770***	0,264***
Az iskola felszereltsége	2,065**	0,731	1,215	3,464**	0,635	1,221**	1,361
Tanítási tapasztalat	0,985	0,311***	0,570**	0,918**	0,431***	1,060*	1,441*
Egyetemi tanárképzés	1,059	1,041	1,616*	0,494	1,136	0,969	0,681
Tanár- és szakmai továbbképzés	2,441**	4,387***	1,273	2,978	3,156***	2,384***	1,387
Konstans	0,142	0,088	0,426	0,812	0,137	0,212	1,109
Modell χ^2	19,71	33,85	17,89	52,27	46,41	47,33	24,38
χ -szignifikancia	0,04	0,02	0,05	0,01	0,01	0,00	0,03

Magyarázat: *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Megjegyzés: Referenciacsoport: kevésbé fejlett régió; agrár szakterület; egyáltalán nem vagy kismértékben jellemző az iskolára, hogy oktatási eszközökkel, IKT eszközökkel és egyéb műszerekkel jól fel van szerelve; kevesebb mint 15 éves tanítási tapasztalat; egyáltalán nem vagy kismértékben jellemző, hogy a tanár az oktatási módszertani tudását az egyetemi tanárképzés során szerezte és arra támaszkodik; egyáltalán nem vagy kismértékben jellemző, hogy a tanár az oktatási módszertani tudását tanártovábbképzéseken, szakmai továbbképzéseken szerezte és arra támaszkodik.

A hét modell együtthatóinak vizsgálata alapján általánosságban elmondható, hogy a gyakorlati tudásátadási módszerek szakképzésben történő alkalmazását elsősorban a szakterület, az iskola regionális elhelyezkedése és a pedagógus tanítási tapasztalata befolyásolják. Emellett három-négy modellben szignifikáns hatást mutat az iskola infrastrukturális ellátottsága és a tanár oktatási módszertani tudásának továbbképzéseken való elsajátítása is.

A Régió hatása valamennyi vizsgált innovatív pedagógiai módszer esetében jelentősnek bizonyult: a fejlett régiók szakképző iskoláiban oktató tanárok – a kevésbé fejlett régiókban dolgozókhöz képest – nagyobb valószínűséggel alkalmazzák ezeket a módszereket. A Szakterület változó hatása is egyértelmű: a gazdasági-szolgáltatási szakmacsoportos tantárgyakat oktató tanárok körében az agrár-élelmiszeripari tanárokhoz képest nagyobb a valószínűsége a csoportmunka, az esettanulmány módszer előfordulásának, a modellezés, a helyszíni megfigyelés, a projektmunka és a mérés alkalmazásának valószínűsége kisebb – azaz ezek inkább a másik szakterület módszerei között szerepelhetnek. Az iskola felszereltségének hatása három újító pedagógiai módszer esetében mutatott valószínű összefüggést: a színvonalasnak és korszerűnek ítélt iskolai szakmai-technikai

33 Mérése az alábbi, kérdőívben szereplő állítás segítségével történt: „Oktatási módszertani tudásomat az egyetemi tanárképzésben szereztem és arra támaszkodom”.

34 Mérésére alkalmazott állítás: „Oktatási módszertani tudásomat tanártovábbképzéseken, szakmai továbbképzéseken szereztem és arra támaszkodom”.

infrastruktúra jelentős mértékben növeli a helyszíni megfigyelés, a csoportmunka, és a projektmunka tanórákon történő alkalmazását. A tanár 15 évnél hosszabb tanítási tapasztalata – az ennél kevesebb tapasztalátú tanárokhöz képest – csökkenti a felsorolt eszközök használatának valószínűségét (esettanulmány, a modellezés, a helyszíni megfigyelés és a játék), azaz a kevesebb tanítási tapasztalattal rendelkező, fiatalabb tanárok nagyobb valószínűséggel mutatnak hajlandóságot az interaktivitást ösztönző módszerek alkalmazására, míg a pályán régebb óta tanítók körében a projektmunka és a mérés elterjedtebb. Az oktatási módszertani tudás egyetemi tanárképzésben történő elsajátítása csupán egyetlen innovatív tudásátadási technika előfordulása esetében mutatott szignifikáns hatást: a modellezés gyakorlatban történő alkalmazása azok körében gyakoribb, akiket ennek használatára egyetemi képzésük során készítettek fel. Az oktatási módszertani tudás tanár- és szakmai továbbképzéseken történő elsajátításával kapcsolatban négy innovatív technika esetében tapasztaltunk szignifikáns összefüggést: a csoportmunka, az esettanulmány, a játék és a projektmunka módszerének alkalmazása azok körében fordul elő nagyobb valószínűséggel, akik ezekről a módszerekről tanártoábbképzéseken vagy szakmai továbbképzéseken tanultak.

A magyarázó változók hatásának vizsgálatából egyértelműen kitűnik, hogy az innovatívnak számító tapasztalati tudásátadási technikák közül a csoportmunka, az esettanulmány, a játék és a projektmunka esetében nagyon hasonló modellek álltak elő: a regionális fejlettség, a gazdasági-szolgáltatási szakterület, a korszerű iskolai infrastruktúra, a 'fiatalság' mint tanári ismérv és az oktatási módszertani tudás továbbképzéseken való elsajátítása szignifikánsan növeli ezen módszerek használatát. Mindezek alapján azok a fiatal tanárok, akik a gazdaságilag fejlett (közép-magyarországi, közép- vagy dél-dunántúli) régiók korszerű oktatási és IKT eszközökkel felszerelt szakképző intézményeiben gazdasági-szolgáltatási szakmacsoportos tantárgyakat tanítanak és módszertani ismereteiket tanártoábbképzéseken, illetve szakmai továbbképzéseken sajátították el, nagyobb eséllyel alkalmazzák a tanulók aktív együttműködését feltételező, az interaktivitásra, reflexiókra, visszakérdezésre építő módszereket. Ezzel szemben a „technológia-függő”³⁵ módszerek – a modellezés, a megfigyelés és a mérés – alkalmazásának meghatározó tényezői az iskola kevésbé fejlett regionális elhelyezkedése, az agrár szakterület, a korszerű iskolai infrastruktúra és az oktatási módszertani tudás egyetemi tanárképzésben való elsajátítása. A tanítási tapasztalat nem hat egyformán a „technológia-függő” módszerek előfordulására: (1) a modellezés és a megfigyelés alkalmazása a 15 évnél rövidebb idő óta pályán tanító pedagógusok körében valószínűbb, (2) a mérés alkalmazása viszont a hosszú tanítási tapasztalattal rendelkező, idősebb kollégák körében. Elemzésünk további érdekes eredménye, hogy a „technológia-függő” tudásátadási technikák elsajátítása nem kötődik szakmai továbbképzésekhez, hanem – mint például a modellezés módszer – az az egyetemi tanárképzés része.

35 Azt tekintjük „technológia-függő” módszereknek, melyek a mérnöki munka elsajátításának kellékei, illetve például a mezőgazdasági gépészek, élelmiszeripari szakemberek, cukrászok, pékek, stb. és egyéb agrár-szakemberek mindennapos munkájában fel is kell használni ezeket.

ÖSSZEGZÉS

A *Szakmai tanárképzés országos módszertani- és képzésfejlesztése* c. TÁMOP projekt lehetővé tette számunkra, hogy feltérképezzük az újgenerációs, innovatív tudásátadási módszerek használatának tapasztalatait, valamint az alkalmazásuk háttérében álló tényezőket a gazdasági-szolgáltatási és az agrár szakképzési terület tanárai körében. Egyfelől interjúkat készítettünk, másfelől kérdőíves adatgyűjtést végeztünk a két vizsgált szakterületen oktató tanárok körében arról, hogy milyen módszereket használnak a tanulók fejlesztésére, illetve motiválására, milyen tantervi, pedagógiai és tanítási-módszertani eszközöket tartanak hatásosnak, és milyen nehézségekkel találkoznak a tanítás során. Vizsgálatunk újdonsága, hogy az interjúk szövegét kvantitatív módon is elemeztük, és fogalmi kapcsolathálókat készítettünk. A diákok együttműködésére, kreativitására építő, élményalapú tudásátadási technikák alkalmazását részletesebben is vizsgáltuk többváltozós regresszióanalízissel, hogy megismerjük, milyen regionális, intézményi és tanári egyéni szintű jellemzőkkel függ össze használatuk. Ezek a hatások mind a nemzetközi (Barrera-Pedemonte 2016), mind a hazai (Hermann 2009) szakirodalomban gyakran szerepelnek, azonban néhány új elemmel is gazdagítottuk a modellt, így például a szakmai tanárok oktatási módszertani tudásának az egyetemi tanárképzésben, illetve tanártovábbképzéseken, szakmai továbbképzéseken történő elsajátításának vizsgálatával.

Összességében az eredmények alapján az látható, hogy az innovatívnak számító tapasztalati tudásátadási módszerek jellemzően nem elterjedtek a szakmai tanárok körében, és hogy elsősorban a frontális tanítás eszközeit alkalmazzák óráikon. Ezek az eredmények megfelelnek a korábbi hazai kutatási eredményeknek (Falus 2001; Hunya 2009, 2010; Petriné 2001; Radnóti 2006; Hermann 2009, 2011), melyek a hazai oktatási rendszerben tapasztalható módszertani egysíkúságot az innovatív tudásátadási technikák időigényességével magyarázzák, és hogy felborítják a szokásos tanórai rendet. Továbbá a diákok is – a középiskolai tanulmányaikat megelőző tapasztalataik alapján – azt várják el, hogy legyen „rendes” tanítás-tanulás: vagyis frontális oktatás – passzív befogadás.

Az összefüggések keresése során kapott elemzési eredményeink azt tükrözik, hogy a fejlett régiók szakképző intézményeiben oktató tanárok nagyobb valószínűséggel alkalmazzák a tanulók együttműködését, kreativitását fejlesztő újgenerációs módszereket (például a csoportmunkát, a játékot és a projektmunka módszereit), míg a kevésbé fejlett régiók szakmai tanárai körében inkább a „technológia-függő” tudásátadási technikák (például a modellezés, a helyszíni megfigyelés és a mérés) az elterjedtebbek.

Ezen túl a szakterület is befolyásolja a tapasztalati/gyakorlati tanítási módszerek alkalmazását: a gazdasági-szolgáltatási szakmacsoportos tantárgyakat oktató tanárok körében nagyobb a valószínűsége a csoportmunka, az esettanulmány és a játékos tanítási módszerek használatának, ugyanakkor az agrár szakmai tanárok körében a modellezés, a helyszíni megfigyelés, a projektmunka és a mérés alkalmazásának valószínűsége nagyobb (lásd: 32. lábjegyzet).

Korábbi kutatásokkal összhangban (Radnóti 2006, Hermann 2009) mi is azt találtuk, hogy a tanárok tanítási tapasztalata összefügg az általuk használt újgenerációs módszerekkel. Ugyanakkor eredményeink szerint csak a mérés és a projektmunka alkalmazása van pozitív kapcsolatban a hosszabb tanítási tapasztalattal, míg a többi – vizsgálatunkba bevont – gyakorlati tudásátadási módszer tanórákon történő alkalmazása inkább a

kevésbé tapasztalt, fiatalabb tanárookra jellemző. Mindez ellentmond azoknak a korábbi vizsgálati eredményeknek, melyek szerint az idősebb, tapasztalt tanárok bátrabban próbálják ki az innovatív technikákat szemben a rutintalan kollégáikkal (Radnóti 2006, Hermann 2009).

Annak kapcsán, hogy a megkérdezett szakmai tanárok oktatási módszertani tudásukat hol sajátították el, különösen elgondolkodtató eredménye a vizsgálatnak, hogy az innovatív módszerek kipróbálása és használata elsősorban a tanártovábbképzéseken, illetve szakmai továbbképzéseken tanultaktól függ. Azaz a csoportmunka, az esettanulmány, a játék és a projektmunka módszerének alkalmazása azok körében fordul elő nagyobb valószínűséggel, akik ezeknek a módszereknek a használatát továbbképzéseken sajátították el.

Eredményeinket tekintve a sokaság alacsony elemszámából adódó korlátokkal kell számolni, vagyis a talált összefüggések általánosítása nyilvánvalóan nem, vagy csak korlátozott mértékben lehetséges, de a kapott eredmények a problémák körvonalazására, szemléltetésére mindenképpen használhatók.

A tanártovábbképzéseken elsajátított módszertani tudásfejlesztés ténye az az eredmény, mely igazolja kutatásunk szakpolitikai relevanciáját, nevezetesen a szakmai tanárok módszertani továbbképzése eredményesen gazdagítja a tanítási eszközök repertoárját.

Kutatásunk továbbfejlesztését illetően azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szakképzés iskolatípusait is reprezentáló tanári mintán végzett szociológiai kutatás a regionális különbségek, az iskolai felszereltség statisztikai adataival és a tanárookra vonatkozó további társadalmi-demográfiai mutatókkal kiegészítve az osztálytermi motivációt sokoldalú pszichológiai-pedagógiai mérőeszközökkel kutató vizsgálódásoknak hasznos kiegészítője lehet.

HIVATKOZÁSOK

- Bábosik Z. (2007) A szakképzés folyamatának pedagógiai problémái egy vizsgálat alapján. *Szakképzési Szemle*, 1, 62–77.
- Barrera-Pedemonte, F. (2016) High-Quality Teacher Professional Development and Classroom Teaching Practices: Evidence from Talis 2013. *OECD Education Working Papers*, No. 141, OECD Publishing, Paris. Elérhető: <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/5jlpzsw26rvd-en.pdf?expires=1494926640&id=id&accname=guest&checksum=C30CDEC7BDEF4805159A7B158D816029> [Letöltve: 2016-06-04].
- Bastian, M. – Heymann, S. – Jacomy, M. (2009) Gephi: an open source software for exploring and manipulating networks. In *Proceedings of the Third International AAAI Conference on Weblogs and Social Media*, San Jose, May 17-20, 2009, 361-362. Elérhető: <http://www.aaai.org/ocs/index.php/ICWSM/09/paper/view/154/1009> [Letöltve: 2016-10-05].
- Daruka M.- Csillik O. (2015) *Horizontális pedagógiai elemekhez kapcsolódó modellajánlások kidolgozása a gazdasági és pénzügyi nevelés terén*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet ISBN 978 963 682 9483
- Falus I. (2001) Az oktatási módszerek kiválasztására és alkalmazására vonatkozó módszerek. In Golnhofer E. – Nahalka I. (szerk.) *A pedagógusok pedagógiája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 232–260.
- Hermann Z. (2009) A tanítással kapcsolatos felfogás és a tanítási gyakorlat életkor szerinti különbségei nemzetközi összehasonlításban. In Fazekas K. (szerk.) *Oktatás és foglalkoztatás*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 83–103. Elérhető: http://www.econ.core.hu/file/download/ktik/ktik12_10_eletkor.pdf [Letöltve: 2017-04-12].
- Hermann Z. (2011) *A tanári jellemzők hatása a tanulói teljesítményre. Európai eredmények a TIMSS adatok alapján*. Műhelytanulmányok MT-DP – 2011/40. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Elérhető: <http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1140.pdf> [Letöltve: 2017-04-12].
- Hideg É. – Nováky E. (1998) *Szakképzés és jövő*. Budapest: Aula Kiadó.
- Holik I. (2015) Mentortanárok oktatási módszerei. *Neveléstudomány: oktatás – kutatás – innováció*, 4, 22–37. <http://nevelstudomany.elte.hu/index.php/archivum/20154-2/>. <http://dx.doi.org/10.21549/ntny>
- Fejes J. B. (2013) A tanulási környezet motivációs szempontú vizsgálata a célelmélet alapján felső tagozatos tanulók körében. *Iskolakultúra*, 11, 44–57. <http://dx.doi.org/10.17543/iskkult>
- Hunya M. (2009) Projekt módszer a 21. században I. *Új Pedagógiai Szemle*, 11, 75–96. http://epa.oszk.hu/00000/00035/00137/pdf/EPA00035_upsz_200911_075-096.pdf
- Hunya M. (2010) Projekt módszer a 21. században II. *Új Pedagógiai Szemle*, 1–2, 148–161. http://epa.oszk.hu/00000/00035/00139/pdf/EPA00035_upsz__2010_1-2_148-161.pdf
- Kara Á. – Sólyom A. – Stion Zs. (2014). Szakképzés, foglalkoztatás, kompetencia. In Dusek T. (szerk.) *A városi rendszer működése*. Győr: Universitas–Győr Nonprofit Kft., 162–179.
- Makó Á. (2015) A szakképzett pályakezdeők munkaerő-piaci helyzete és elhelyezkedési esélyei. *Közgazdasági Szemle*, 5, 502–524. <http://dx.doi.org/10.18414/ksz>
- Mayer J. (2009a) Pedagógusok a szakképzésben I. *Szakképzési Szemle*, 1, 5–22.
- Mayer J. (2009b) Pedagógusok a szakképzésben II. *Szakképzési Szemle*, 2, 117–129.
- Miles, M. B. – Huberman, A. M. (1994) *Qualitative Data Analysis* (2nd edition). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Paranyushkin, D. (2011) *Identifying the Pathways for Meaning Circulation using Text Network Analysis*. Berlin: Nodus Labs. Elérhető: <http://noduslabs.com/publications/Pathways-Meaning-Text-Network-Analysis.pdf> [Letöltve: 2016-10-05].
- Petriné Feyér J. (2001) Pedagógusok a differenciálásról. In Golnhofer E. – Nahalka I. (szerk.) *A pedagógusok pedagógiája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, [oldalszám] 202–231.
- Radnóti K. (2006) Milyen oktatási és értékelési módszereket alkalmaznak a pedagógusok a mai magyar iskolában? In Kerber Z. (szerk.) *Hidak a tantárgyak között*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet, 131–167.
- Vicssek L. M. (2006) *Fókuszcsoport*. Budapest: Osiris.

BERNÁTH GÁBOR – MESSING VERA¹

ROMÁKKAL BESZÉLGETVE A MÉDIÁRÓL
ELLENÁLLNI A HATALOM ÉRTELMEZÉSÉNEK

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.2.22

ABSZTRAKT

Az alábbi tanulmány a magyarországi romák média-ábrázolásaival kapcsolatos kutatásaink sorába illeszkedik. Bár a roma médiaképet sokan és régóta vizsgálják, ritkán készülnek olyan elemzések, amelyek során a romák maguk reflektálnak e médiaképre. Ezzel a kutatással² (és írással) ezt a hiányt igyekszünk pótolni: kiválasztott filmrészletek kapcsán szerveztünk négy fókuszcsoportos beszélgetést. Elemzésünkben bemutatjuk, hogy a romák társadalmi státusztól vagy az aktuális élethelyzettől függetlenül éberrel figyelik és értik a manipulatív beállításokat. Rutinszerűen dekódolják azokat a képi és nyelvi eljárásokat, amelyekkel a média egy része, miközben a romákról beszél, megnevezésüket kerülve azonosítja a közösségeket. Vonakodnak elismerni azok tekintélyét, akik kétes legitimitást szerezve a „romákat” képviselve nyilvánulnak meg, miközben kritikusak azokkal a véleményekkel szemben, amelyeket ezek a tekintélyek olykor általánosító, a többségi előítéleteket kiszolgáló módon megfogalmaznak. Az eredményeket az identitás-elméletek és a média identitásra vonatkozó hatását leíró szakirodalmak keretei alapján értelmezzük.

Kulcsszavak: roma médiakép, percepció, identitás, hatalom

1 Bernáth Gábor: médiakutató. Messing Vera: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet és Közép-Európai Egyetem Center for Policy Studies.

2 Az elemzés a Roma médiakép 1988–2015 c. kutatás alapján készült, melyet az OTKA (K113250) támogatott.

CONVERSATION WITH ROMA COMMUNITIES ON MEDIA-IMAGE: RESISTING THE INTERPRETATION OF POWER

ABSTRACT

Our paper follows up on a piece of research that we conducted about the media representation of Roma in Hungary in the past decade. Although several research studies and publications discuss the media coverage of Roma, there are still very few studies that focus on the perception of this image by the Roma themselves. With this study (and paper) we aim to fill this gap. We organized focus group discussions with a Roma media audience and used cuts from mainstream media news to discuss their experiences, feelings and reactions to such news. In our analysis we will demonstrate that regardless of their social status or actual life circumstances, the Roma are consciously responding to manipulative media coverage of their communities. They routinely decode those narrative and visual representations by which the mainstream media regularly identifies their communities without acknowledging the ethnic bias of the news. They are reluctant to accept the legitimacy of those who claim to represent “the Roma” without being elected to do so, while they are also critical about the claims these self-appointed authorities, like Roma experts, or representatives make while replicating the ethnic majority’s stereotypes about the Roma. We explain the results of the research using the framework of identity theories and academic literature discussing the media’s role in constructing identities.

Keywords: media coverage of the Roma, perception of media image, identity, power and authority

ROMÁKKAL BESZÉLGETVE A MÉDIÁRÓL ELLENÁLLNI A HATALOM ÉRTELMEZÉSÉNEK

1. BEVEZETÉS

Közel két évtizede vizsgáljuk a romák médiabemutatását, e médiakép sajátosságait és e sajátosságok okait (Bernáth–Messing 1998, 1999, 2001, 2002, 2012, 2013). Tucatnyi publikációnk elemezte a média tartalmait, narratív és vizuális elemeit, azokat a struktúrákat, amelyek e médiaképet befolyásolják; interjúkutatást készítettünk szerkesztőkkel és olyan roma civilekkel, újságírókkal, akik e médiakép módosításán dolgoznak. A két évtized alatt azonban csak egyszer, egy sorozatban megjelenő roma szereplő kapcsán végeztünk olyan vizsgálatot, amely e médiakép percepcióját és különösen a roma nézők értelmezéseit vizsgálta (Bernáth–Messing 2001). Pedig fontos eleme a társadalmi valóságnak az is, hogy e médiakép hogyan hat a romák önképére, milyen érzéseket és reakciókat hív elő, és hogyan épül be e percepció a romák identitásába. E célból szerveztünk fókuszcsoportokat roma közösségekben, ahol olyan filmrészletek kapcsán beszélgettünk, amelyek korántsem egyedülálló, de bizonyos szempontból sarkos példáit jelentik a romák média-bemutatásának, és amelyekben az egyes közösségek mindennapjait közvetlenül vagy áttételesen befolyásolni képes hatalmak és tekintélyek mondtak valamit a romákról. Írásunk célja tehát, hogy a roma médiakép közvetlen érintettjei – a romák – véleményét adjuk közre, minél direktebb módon, minél kevesebb magyarázattal. Ez indokolja, hogy a szövegben sok idézetet teszünk közzé, ezeket természetesen tematikusan csoportosítva, szerkesztve, de minél rövidebben magyarázva tesszük.

Írásunkban először a tanulmány elméleti kereteit vázoljuk, majd bemutatjuk a megállapításaink forrását jelentő fókuszcsoportok összetételét és a beszélgetések témáit. Az eredmények bemutatását a személyes élmények összegezésével kezdjük, majd a médiaképpel kapcsolatos percepciókat vizsgáljuk a fókuszcsoportokban levetített filmrészletekre adott nézői reakciók bemutatásával. A három alfejezet mindegyike az egy-egy filmrészlet kapcsán előhívott reakciókat mutatja be. A konklúzió az eredményeket nemzetközi elméletek kereteiben értelmezi.

2. ELMÉLETI KERETEK

A kisebbségek véleménye saját médiaképük kapcsán mindezidáig meglehetősen kevesek által kutatott téma volt. A rendelkezésre álló kutatások azonban megállapítják (Ross 2001, Tsagarousianou 2001, Gillespie 1995) hogy *„Európai államok egész sorában [...] elégedetlenek az etnikai kisebbségi közösségek a róluk sugározott médiaképpel kapcsolatban [...]; legfőképp a kirekesztettséget, a mellőzöttséget és a velük kapcsolatos félreértelmezéseket sérelmezték”* (Devroe 2004).

Az elemzés során az identitás-elméleteket és a média identitásra vonatkozó hatását leíró szakirodalmat használjuk inkább, mintsem az általános médiahatás-elméleteket (úgy mint a média napirend alakító hatásáról, keretező hatásáról szóló, vagy az érték-kultivációs elméletek). Ennek oka, hogy a médiahatás-elméletek álta-

lánosságban és egyoldalúan beszélnek a médiakép és a néző közötti viszonyról, vagyis minden nézőre vonatkozóan, valamint egyirányú – a média hat a nézőkre – befolyást írnak le. Ezzel szemben mi olyan elméletekre támaszkodtunk, amelyek szerint az identitás mindig interakcióban alakul, amely során a jelentések és a jelenlét formáit birtokló az elnyomottak önképét is befolyásolják. Ez a mások mellett Frederik Barth-ra (1969, 1996) és Richard Jenkinsre (1997) támaszkodó tradíció az elismerés politikájának is egyik alapvetése: „*identitásunkat részben az elismerés vagy annak hiánya alakítja [...] Az el nem ismerés, vagy félreismerés valós sérelmet és sérülést okozhat, az elnyomás egy formája lehet, egy fals, eltorzított és lefokozott létezés módba börtönözve be valakit*” (Taylor 1997: 25). Sőt, e vélelmek belsővé tétele e csoportok elnyomásának egyik leghatékonyabb eszközévé válhat.

A belsővé tett előítéletektől az ellen-előítéleteken át az önegzotizálásig (Kovalcsik–Réger 1995) egy közösség sokféle választ adhat egy olyan helyzetre, amelyben méltóságát sértő képekkel találkozik. Nyilván nem is tud egyetlen választ adni – a kutatások bizonyos reakciók elterjedtségét tudják vizsgálni, míg mások a különböző interpretációs és válasz-mintázatok leírásához járulhatnak hozzá. Előbbire példa egy 2001-ben végzett kutatásunk (Bernáth–Messing 2001), amely, hasonlóan számos amerikai vizsgálathoz (Kamalipour and Carilli 1998, Lee et al. 2009), a belsővé tett sztereotípiák számos elemét kimutatta a médiaképpel kapcsolatos véleményekben.

A másik kiindulópont az, hogy a médiahatások nem direkték és egyszálúak: ebben Stuart Hallt (1977) követve hangsúlyozzuk az ellenzéki és a vélt jelentésekkel szemben kritikus értelmezések lehetőségét. Az elemzés során bemutatjuk, hogy a romák korántsem csak romaként tekintenek magukra, hanem többes, és a helyzettől függően is erősebb vagy gyengébb identitás-mintázatok rajzolódnak ki, amit gyakran nem tekintünk evidensnek egy kisebbségi csoporttal kapcsolatban. Ez összhangban áll a romák identitásának sokszínűségét és ezen identitások helyzetfüggőségét bemutató empirikus kutatások következtetéseivel is (Brubaker 2004, Durst 2011, Csepeli–Simon 2004, Kézdi–Simonovits 2016, Rughinis 2009). Még ha a hasonló fókuszcsoportos vizsgálatok alapján az etnikai csoportokban Európa-szerte általános is az elégedetlenség a kisebbségek média-bemutatása kapcsán, a „leválás”, ellenértelmezés, ellenérvelés mintázatai szerintünk legalább ennyire fontosak.

Elemzésünk harmadik elméleti keretét Jenkins (1997) tanulmánya/munkássága adja, mely szerint az etnikai és szociális identitás kialakításában mindig szerepet játszik a hatalom és az autoritás. A ránk osztott szerep elfogadása sokféle motivációból táplálkozhat, például abból, hogy egybeesik az önképünkkel, vagy abból, hogy elfogadjuk annak legitimitását, vagy végső esetben abból, hogy beletörődünk a másik hatalmába.

3. A FÓKUSZCSONPORTOK: RÉSZTVEVŐK ÉS TÉMÁK

2015 őszén összesen négy fókuszcsoportos beszélgetést szerveztünk. A csoportok megszervezésének szempontja volt, hogy legyen a résztvevők között társadalmi és fizikai kirekesztésben élő és integrálódott, alacsony és magas végzettségű, vidéki és budapesti, valamint az, hogy egy külső támogató szervezet vagy egy aktuális helyi konfliktus médiatudatosságra való esetleges befolyását is láthassuk. A négy csoportból kettőben fiatal roma egyetemistákkal beszélgettünk a *Romaversitas Alapítvány* segítségével. A másik két csoport tagjai szegregált falusi környezetben élnek: az egyik csoport-beszélgetést Bagon szerveztük, ahol a legutóbbi időig az

ország egyik legkirekesztettebb roma közössége élt, ám néhány évvel ezelőtt egy innovatív civil segítő csapat, a Bagázs kezdett együttműködni a helyi közösséggel. A negyedik fókuszcsoporthoz a Miskolc ún. Számozott utcáiban lakókkal készítettük, a kilakoltatási hullám kellős közepén, amikor a résztvevők közül sem tudták sokan, hogy maradhatnak-e a lakásukban. A fókuszcsoporthoz 10–12-en vettek részt, mind a miskolci, mind a bagi csoportban többségben voltak a nők, míg az egyetemisták esetében – akik egyébként a tanítóképzőtől a műszaki tanulmányokig át nagyon változatos képzési területekről, és a kis falvaktól a fővárosig terjedő háttérből érkeztek – ezek az arányok nagyjából kiegyenlítették voltak. A beszélgetések során egy rövid, a médiával kapcsolatos tapasztalatokat és véleményeket feltáró beszélgetés után három filmrészletet mutattunk be.

A fókuszcsoporthoz készített beszélgetéseink apropóját jelentő filmrészletek kiválasztásánál törekedtünk arra, hogy azokban nagyon különböző hatalmak és tekintélyek beállításai tükröződjenek. A filmek keresésekor nem a reprezentativitásra törekedtünk, nem a roma médiakép egészére jellemzőnek gondolt képeket kerestünk, hanem bizonyos média-eljárásokra és az ezekre adott válaszokra koncentráltunk. Ebben az értelemben a kutatás nem a médiaképpel kapcsolatos általános véleményt próbálta feltárni, hanem azt, hogy egymástól több szempontból eltérő roma közösségek miként reagálnak hatalmi helyzetekre:

- a helyi önkormányzat diskurzusára, amely korántsem csak Miskolcra, és nem is kizárólag Magyarországra jellemző,³
- egy helyi családsegítő, illetve
- különböző, a roma közösség szószólójaként beállított roma tekintélyek megszólalásaira.

Az egyik filmrészlet a miskolci városi televízió tudósítása⁴ volt a telepfelszámolásnak nevezett kilakoltatásokról (amely kapcsán nem utolsósorban az EBESZ is tiltakozott), amelyben a helyi önkormányzatnak és médiájának hatalmi diskurzusa jelent meg. Ebben a legszegényebb, kiszolgáltatott és stigmatizált, többségében, de nem kizárólag romák lakta telep felszámolását mutatták be és legitimálták narratív és vizuális elemekkel. A második bejátszás egy országos kereskedelmi televízió riportja⁵ volt arról, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében sok csecsemőt állami gondoskodásba vesznek már születésekor. A riportban a helyi családsegítő elkalauzolta a stábot egy olyan család lakásába, ahova a gyermekvédelem – a nem megfelelő körülményekre hivatkozva – nem engedte haza az újszülött csecsemőt. A belső terekben, fürdőszobában is forgatva – a családot magát megszólalni sem engedve – mutatták be a nyomorúságos körülményeket. Ebben a filmrészletben a terepen dolgozó, tudásból és tapasztalatból adódó tekintélyt mozgósító szociális szakember hatalmára adott reakciókra voltunk leginkább kíváncsiak. A harmadik filmrészlet⁶ az M1-en sugárzott riportfilm volt, amelyben pozíciójukat különböző forrásból merítő roma „tekintélyek” mondtak véleményt a többség és a roma közösség konfliktusos viszonyáról. Arra voltunk kíváncsiak, hogy olyan roma tekintélyek véleményét, amelyeket a média előszeretettel mutat

3 „Valahol 2005 vége felé sok európai országban egy gyors változás állt be a romákkal kapcsolatos politikai közbeszédben. (...) Számottevően megnőtt a romákkal szembeni interetnikus erőszak- és gyűlöletcselekmények száma, új, kimondva vagy kimondatlanul a romákat célzó politikák és kezdeményezések indultak, és a kontinensen elterjedő, a romákat megőrző nyelv – mindez több országban az újrarendező populisták politikai része lett.” – írja Michael Stewart. (Stewart, 2012)

4 <https://www.youtube.com/watch?v=4LEbWE-qRNw>, 5:58-6:55; 7:29-8:49;
<https://www.youtube.com/watch?v=V-Dhm6W0938>, 0-2:32; 3:00-3:31:

5 tv2: *Otthagytak*. http://tv2.hu/neoplayer/tv2/embed/44404_otthagytak_gyerekek_akiket_nem_vihettek_haza_szuleik.html
0:23 – 0:51; 03:01- 3:51

6 *Pesty Fekete Doboz*: <https://www.youtube.com/watch?v=E4AneHL-g3l>, 15:37-16:42; 20:34-22:18; 28:11 – 28:40; 35:50-37:30

be hiteles roma véleményként (például „roma értelmiségi”, „vajda” vagy „roma lelkes”) mennyire tekintik a csoportok résztvevői a saját véleményük képviselőjére alkalmasnak. Korábbi interjú kutatásaink (Bernáth–Messing 1998, Bernáth 2011) is kimutatták, hogy meglehetősen gyakori eljárás a média részéről, hogy a „másik fél” megszólaltatásának szakmai szabályát teljesítettnek veszi helyi roma képviselők megszólaltatása által. Ennek kapcsán beszéltünk arról, hogy a résztvevők szerint ki és milyen kérdésekben képviselheti a roma közösséget.

A beszélgetések kapcsán arra kerestük a választ, hogy beszélgetőpartnereinknek milyen személyes tapasztalatai vannak a médiával, hogy dekódolják-e, és ha igen, mely narratív vagy vizuális elemek kapcsán a riportok etnicizáló eljárásait, hogy milyen reakciókat, érzéseket váltanak ki ezek a bemutatások, hogyan értelmezik a hatalom (a tekintély) – legyen az többségi vagy kisebbségi – által konstruált alá-fölé rendeltségi helyzeteket, és ezek milyen identitás-stratégiákat mozgósítanak.

4. EREDMÉNYEK

4.1 Tapasztalatok a médiával

Alapvetően eltértek a képzett fiatalok és a kirekesztésben élő falusi roma csoportok tapasztalatai az-az kapcsolatban, hogy ők maguk – ha volt ilyen helyzet – hogyan jelentek meg a médiában. A *Romaversitas* csoportok tagjai közül többen fiatal értelmiségiként egyéni teljesítményük révén, saját jogon és saját hangon megszólaló ágensként voltak jelen, elsősorban a helyi médiában. Tapasztalatuk általában az volt, hogy megjelenéseik a vártnál ugyan rövidebbek voltak, torzítottak, de végső soron saját hangon szólaltak meg és nagyrészt elmondhatták, amit szerettek volna.

Ezzel szemben a bagi csoport tagjainak negatív tapasztalatai voltak egészen addig, amíg egy budapesti civil szervezet meg nem jelent a településen, és el nem kezdte a többségi médiát is mozgósítani a közösségépítő program bemutatására. A bagiak egy több évvel korábbi rendőrségi razzit, valamint az arról szóló média-tudósítást idéztek fel: *„régén volt egy olyan incidens, hogy kijöttek ide a rendőrök, (...) nagyon sokan. Volt két fiatal, akiket köröztek, akiket el is kaptak. Bementek a rendőrök a házakba, például hozzánk is. Nagyon sok romát megverték. Berontottak a házakba. Feljelentést tettünk, stb., orvosi láttelel. Rákapott erre a média is. Jöttek ki, nem is tudom melyik adótól. (...) És a média azokat a részeket kihagyta belőle, ami arról szólt, hogy hogyan jártak el a rendőrök, csak azokat a részeket hagyták benne, hogy razzia történt, 2–3 személyt letartóztattak: amit mi mondtunk, abból semmit”. Ezzel szemben a településen zajló közösségi programmal kapcsolatban készült néhány hónappal korábban készült riport kapcsán már egyértelműen pozitív élményekről számoltak be: *„nekem volt most [dolgom újságírókkal], mikor jöttek [az önkéntesek...] beállítani ablakokat, ajtókat. Jöttek újságírók, interjút adtunk arról, hogy hogyan kapcsolódunk a Bagázshoz, a Prezihez, hogyan segítenek. [...] El tudtam mondani mindent, amit akartam, rendesek voltak, kedvesek.”* Egy női magazinnak adott interjú kapcsán kiderült, hogy az újságíró hozzáállása, kérdései mennyire fontosak a bagiaknak: *„arról kellett mesélni, hogy hogyan kerültünk be a programba, milyen az élettörténetünk. És nagyon megdicsért, hogy milyen kitartóak vagyunk, és hogy milyen sok mindent szeretnénk az élettől”. A két élményt egymás mellé téve élesen megmutatkozik, hogy különösen olyan konfliktusok során, amelyekben hatalmi viszonyok megjelennek (rendőrség vs. cigánytelep), a romák teljesen kiszolgáltatottak a médiának. Ilyen esetekben különösen igaz, hogy a média gyakran kizárólag a**

hatalom diskurzusát követi, és még a közvetlenül érintett romákat sem. Ugyanez a közösség egy jó médiakapcsolatokkal is rendelkező civil szervezettel együttműködve egészen más – a pozitív minta – szerepében kerül a fősodró média tudósításaiba.

A miskolci fókuszcsoporthoz résztvevői ellenben egy folyamatban lévő konfliktus elszenvedői voltak. A nagy érdeklődés miatt többen nyilatkoztak a médiának, nem utolsósorban azzal a – néha irreális – reménnyel, hogy az segít megoldani a problémákat. A beszélgetés egyértelművé tette, hogy a konfliktusban érintett romák tapasztalataikat leszűrve határozottan differenciáltak az egyes médiumok és azok megbízhatósága között:

„Nekem volt az újságírókkal kapcsolatom, néhány nappal ezelőtt a Miskolci Televízióval, de nekik nem érdemes nyilatkozni, mert nem úgy teszik be a médiába, ahogy mondtam. (...) Az az igazság, hogy kiforgatják a szavainkat. Ők kivágják azokat a dolgokat, amiben nekünk van igazunk. Oda másik mondatot tesznek be. (...) Volt itt az RTL Klub, a TV2, Hír TV, az ATV – ők nekik el tudtam mondani a véleményemet, ők nem vágta ki szavakat.”

A beszélgetés arra is rávilágított, hogy a helyi hatalom (az önkormányzat) teljességgel megfosztotta e közösséget attól, hogy álláspontjukat, tapasztalataikat a széles spektrumot felölelő helyi médián keresztül (ingyenes hetilap, televízió és hirdetési újságok) Miskolc lakosságával megosszák, miközben ők maguk anyagi és humán erőforrás hiányában médiát nem tudtak létrehozni, legfeljebb lakossági fórumokon mondhatták el az általuk fontosnak tartott tényeket, jeleníthették meg a tapasztalataikat és véleményüket. Ezekre azonban a többségi lakosok nem, legfeljebb a roma közösség tagjai mentek el.

4.2. Reprezentációs eljárások és értelmezésük: filmrészletek és a rájuk adott reakciók

4.2.1. Politikai és mediális igazolások:

„ha egy cigány odacsinálna a kapu elé, azt is bevágnák, mert igazolja, amit csinálnak.”

A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés idején is tartott az önkormányzati akció, amelynek keretében Miskolc egyik szegénytelepe a „Számozott utcák” lakóit költöztetik ki, jobbára elhelyezés nélkül.

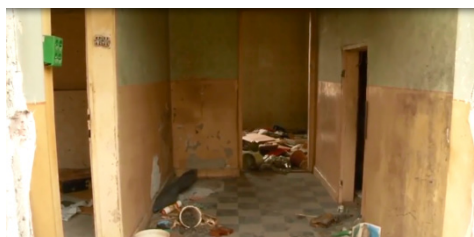
Jellemző képek a miskolci városi televízió hírösszefoglalójából (2015. február 6.)

< Bontás

„Fészekrakó-romok” >

^ Számozott utcák

Az első hír-részlet

A városi tévé egyik adásából a közgyűlés egyik részletét és egy helyszíni riportot vágtunk ki a fókuszcsoporthoz beszélgetés céljára. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a riport által használt utalásokat, áthallásos nyelvezetet mennyiben vonatkoztatják beszélgetőtársaink a cigányokra. A riport felkonferálása így hangzik: „*márciustól csak azok kaphatnak segélyeket, akik tesznek a városért, és nem a munkanélküli létből akarnak hasznot húzni*”. Ezután a bejátszás egy miskolci cigánytelep egyik házának ledózerolását mutatja. A következő bejátszás az alpolgármester idézi: „*Miskolc város-politikai célja 2015-ben a gettókultúra lebontása után nem lehet más, mint a szocialista segélykultúra lebontása*”. „*Az alpolgármester szerint a segélyezési rendszer átalakításával egy újabb tabut döntenek le. (...) Az új rendszer célja, hogy csak azok kapjanak segélyt, akik ténylegesen rászorulnak. (...) A közgyűlés ma úgy döntött, hogy továbbra is a családokat, a tanulni akaró fiatalokat, és az időseket támogatja*” – szól a narráció. A tudósítás idézi a Jobbik frakcióvezetőjét, aki szerint a legfontosabb, „*hogy ez a szociális rendelet azokat támogassa, akik építik a közösséget, és ne azokat, akik a szociális ellátórendszeren való élőködésre rendezkedtek be*”. E filmrészlet tehát – képein cigányokat mutatva, illetve cigánynak tételezett lerobbant lakókörnyezettel illusztrálva a tudósítást, de nyelvileg egyszer sem világossá téve a hír etnikai vonatkozását – nem egészen két perc alatt bőséges és Magyarországon jól ismert utalást használt a cigányokra vonatkozóan, a „Fészekrakóktól” a „gettókultúrán” át a „szociális rendszeren élőködőkig”.

1 A „Fészekrakó” program keretében 2005-től Miskolc avasi lakótelepére főleg vidékről sokgyermekes családokat költöztettek be, amivel jelentős állami támogatás járt. Az ügyben később bünszövegségben és üzletszerűen elkövetett vesztegetés büntette és más büncselekmények miatt indult eljárás, többek között ügyvédet, banki alkalmazottat, értékecslőt ítéltek börtönbüntetésre. Az ügynek csaknem kétszáznyolcvan vádlottja volt. A „Fészekrakós” családok egy része együttélési konfliktusokat is okozott új lakhelyén. http://mandiner.hu/cikk/20151210_164_vadlott_itelet_szuletett_a_feszekrakos_ugyben_miskolcon

A kilakoltatásokban érintett romák bemutatása a miskolci városi tv filmjében

Narratív azonosítások:

„konkrétan nem mondják ki, hogy cigányokról van szó, mert az támadható lenne”

Az egyik Romaversitas csoportban többen mondták, hogy mind a szociális rendszeren való élőködés, mind pedig a „gettókultúra” a romákat beazonosító kifejezésként működnek ma Magyarországon. „*Úgy állítja be, hogy ez a gettókultúra, minthogyha választották volna, vagy saját maga szeretné ezt, hogy gyertek, éljünk gettóban és nyomorkodjunk (...) Mintha ez jó lenne, gettóban élni.*” A másik Romaversitas csoportban kisebb vita alakult ki azzal kapcsolatban, hogy mi a különbségtétel mechanizmusa, hogyan osztja ketté a miskolciakat a hír egy „mi” és egy „ők” csoportra és vajon mitől értelmeződhet az „ők” a cigányokra. Az egyik résztvevő szerint „*nem szavak, hanem az egész szitu [azonosította be a romákat]: konkrétan nem mondják ki, hogy cigányokról van szó, mert az támadható lenne, ezért általánosítanak. De van benne egy mi és egy ők. E kettő közé vonalat tesznek.*” Egy másik résztvevő megmutatja, hogy a látszólag egyenlő bánásmód mögött hol konstruálódik a különbségtétel: „*szerintem meg pont ennek ellenkezőjét mondják. »Mi nem teszünk különbséget: aki dolgozott, az kap.« [közben pedig] Azt akarja éreztetni, hogy cigányokról van szó, és ezt azzal éri el, hogy azt mondja, »élőködő«. Mert mindenki tudja, hogy az »élőködő« az a cigány, és mi is tudjuk, hogy azok mi vagyunk, cigányok. És nem azért tudjuk, mert azt gondolnánk magunkról, hogy élőködők vagyunk, hanem azért, mert megvannak*

az alternatív fogalmak, amit lehet használni. (...) Szerintem a Magyarországon élő emberből mindenki tudja, hogy ha élőködőről van szó, azok cigányok. Bár az élőködők lehetnek zsidók is. De ha gettóról és élőködőről és munkanélkülről van szó, akkor az a cigányokról szól.”

A miskolci fókuszcsoporthoz teljesen egyöntetű volt az a vélemény, hogy a riport az „élőködő” kifejezéssel egyértelműen a cigányokra utalt: „hát a romákra, csak a romákra [mondja]! Nem a magyarra, az biztos. (...) mert a magyar, ha nem dolgozik, az nem feltűnő, csak a cigány feltűnő, ha nem dolgozik.”

A fenti idézet jól mutatja, hogy hogyan működik a médiában is használt előítéletességet hordozó kódolt nyelv. Látjuk, hogy azt a roma nézők dekódolják, és bár ellenállnak annak, hogy sajátta tegyék a benne rejlő előítéletet és megalázást, nem tudnak tőle teljesen elvonatkoztatni és az önképükből azt kizárni: tudják, hogy sokan így tekintenek rájuk – hiszen a televízióban is ez történik.

Képi igazolások: „ezek a képek arra kellettek, hogy igazolják a kilakoltatásokat”

Minden csoport visszaigazolta, hogy a riport elején bemutatott cigánytelepen készült képek azonosításként működtek, ami az összes további szöveget interpretálta anélkül, hogy akár egyszer is elhangzott volna a „roma” vagy „cigány” kifejezés. „Előtte a cigánytelepeket mutatták, akkor egyértelmű, hogy kik. Igen, egyértelmű.” A Romaversitas csoportban megszólalók rámutattak a képek egyoldalú keretező hatására: arra, hogy bár a narrációban elhangzott, hogy vannak, akik rendszeresen fizetik a költségeket, az ő képeik nem jelentek meg a tudósításban. „Csak lelakott lakásokat mutattak. Csak putrikat mutattak. A cigányok csak így élhetnek. Nincs más. Nekem nagyon hatásos, hogy ráközelített a személtre. Bár szó volt arról, hogy vannak, akik normálisak. Fizetnek. Rendszeresen élnek. De azokról nem készült kép.” Egy másik csoporttag is azt húzta alá, hogy az erős képek felülírják a szöveget, mivel a normakövető romák nem kerülnek a képekre: „csak a lelakott lakásokat láttuk, a koszos, piszkos lépcsőházat. És egy mondatban tényleg elhangzott az, hogy vannak, akik fizetik a bérleti díjat, akkor miért nem szerkesztenek egy riportot [róluk] vagy valamit, mert itt van a csúsztatás.” Volt olyan vélemény, amely erős szándékosságot feltételezett a lelakott lakások képei kapcsán, amelyek a helyi hatalom döntésének igazolását szolgálja: „ezek a képek arra kellettek, hogy igazolják a kilakoltatásokat. Ha egy cigány odacsinálna a kapu elé, azt is bevágnák, mert igazolja, amit csinálnak.”

Ebben a csoportban merült fel az is, hogy tudatos szerkesztési politika eredményeképp születhettek meg a „békés” vágóképek is, amelyek a Számozott utcákon készültek, és amelyek a romákkal kapcsolatos sztereotípiákat erősítették: „Én ezekben olyan tengődést éreztem, ahogy így néztem ezeket a vágóképeket, olyan érzésem volt, hogy tök nyomasztó (...) ahogy az öreg, idős hölgy megy az utcán és csak így ez a céltalanság. (...) Meg a gyerekek, ahogy bandáznak. Ez az egész nekem nyomasztó. (...) A narrátor hangja közben, azt látják, hogy elmennek Kanadába, na ezek aztán mehetnek. A papucsában meg a pongyolában.”

A miskolci, tehát a konfliktusban közvetlenül érintett emberek által alkotott fókuszcsoporthoz is többen rámutattak a vágóképek szándékolt válogatására, ők azt nehezményezték, hogy az elfogult, egyoldalú homogenizáló és a velük szembeni negatív előítéleteket erősíti, miközben mellőzi a jogaikban sértett családokat: „be mutat egy ilyen épületet, területet. (...) Pedig nem, vannak cigányok, akik normális körülmények között élnek, dolgoznak. Azon vannak, hogy minél normálisabban éljenek. Azokat nem mutatják. (...) Mindenki egy kalap alá

van véve, aztán az egész cigány így él. És akkor persze, azt gondolják, hogy bontsuk le, szüntessük meg az ilyen területet. Azt nem nézik meg, hogy vannak olyan családok, akik normálisan dolgoznak, hogy a gyerekek normálisan tudjanak járni iskolába és óvodába.”

Beszélgetőtársaink tehát általában tudatosan és igen kritikusan fogadták azokat a nyelvi, képi, narratív eljárásokat, amelyek révén a bejátszás véleményük szerint sugalmazott, torzított vagy sztereotipizált. Ugyanakkor egy ilyen, ellenségesnek érzett közegben is fontos distinkciót fogalmazott meg a miskolci fókuszcsoporthoz több résztvevője, akik ellenálltak annak, hogy – a tévé által felkínált interpretációt követve – kizárólag interetnikus konfliktusként értelmezzék a miskolci számozott utcák ügyét, egyik oldalon a romákkal, másik oldalon a nem romákkal. „Itt van hat ház. Itt magyar és cigány között nincs különbség. Egy kalap alatt vagyunk. Ismerjük azokat a magyarokat, akik itt laknak. Itt nincs különbségtétel. Néhány magyar is bejön, leül, beszélgetünk. A gyerekek együtt járnak óvodába. Akkor milyen fajgyűlöletesség van itten, cigányok és magyarok között? (...) Itt nincs fajgyűlölet, mert egymás mellett élünk, együtt járunk vásárolni, óvodába, napi szinten. A számozott utcában ilyen nincsen.”

4.2.2. Második hírrészlet: Kiszolgáltatva a hivatalnak és a kamerának. „Ez szégyen, leszégyenítette azokat az embereket, gyerekeket, ország-világ előtt”

A második bejátszás a médiának való kiszolgáltatottság helyzeteivel és a szegény, vagy más módon hátrányos helyzetű családokkal foglalkozó hivatalnokok attitűdjeivel volt kapcsolatos.

A filmrészlet a TV2 Napló „Otthagytak” c. hírosszefoglalójából (2012. január 8.)

Felkonferálás: „Borsod-Abaúj-Zemplén az egyik legszegényebb megyénk. A munkanélküliség itt a legnagyobb az egész országban, több mint 22%. Vagyis minden ötödik ember állástalan. Sok helyen a szegénység akkora, hogy az már a gyermekek egészséges fejlődését veszélyezteti.” Eközben leromlott házakat, kerítésre teregetett ruhákat, elhanyagolt portákat és kóbor kutyákat mutató kép perog, miközben drámai zene szól. A folytatás: „a miskolci megyei kórházban szinte már minden héten előfordul, hogy az újszülöttet a gyámhatóság elveszi az anyától, mert otthon olyan rosszak a körülmények” (közben kórházi képek). A következő snittben egy családnál vagyunk, egy csecsemő fotói a falon, majd az anya, és a később családsegítőként bemutatott asszony alakja tűnik fel, a háttérben két gyermek játszik. A narráció: „Erzsébet állítja, meg tudna birkózni a kicsi felnevelésével. A családsegítő szerint viszont a ház pillanatnyilag alkalmatlan egy csecsemő fogadására.” A szöveget a szobáról készült vágóképek illusztrálják. A családsegítő beszél, miközben a kamera a láthatóan zavartan hallgató családot mutatja: „Itt a higiéniai feltételekre gondolok: a falzatnak a rendben tartása, a festés, a fertőtlenítés...”. A következő snittben már a fürdőszobában pásztáz a kamera, a családsegítő pedig folytatja: „Itt, ez lenne a fürdőszoba, hát azt hiszem, itt minden magáért beszél. Itt a tisztálkodási a mosási, feltételeknek a megteremtése, pormentes, atkamentes, környezet legyen mindenféleképpen az újszülött fogadására.” Narráció: „ez azonban hatalmas anyagi áldozatot követel a családtól”. A családsegítő: „anyagilag nem nagyon tudnak ötről a hatra mozdulni, tehát a napi szükségleteiket próbálják, alapszükségleteket fedezni, és ezen túl arra már nincsen lehetőség, hogy egyebet, vagy bútort vásároljanak.” „Ekkora kihívással nem tudnak megbirkózni” – szól a narráció.

Jellemző képek a felkonferálás alatt (TV2 Napló „Otthagytak”)

A lakás-mustra képei

Média és méltóság:

„Megszoktuk, hogy ezekhez az emberekhez kérdés nélkül be lehet menni ezekkel a kamerákkal”

A televízió eljárása minden csoportban általános megütközést keltett, a résztvevők a kamera eljárását, a televíziós stáb etikai normáit kifogásolták. Leginkább a *Romaversitas* csoportokban voltak tudatosak azzal kapcsolatban, hogy egy televíziós stáb forgatását bizonyos etikai normák szabályozzák: *„én a küszöbig sem engedném [a kamerát]. Csak ha én hívom.”*

A képek, a riporterek és stáb érzéketlensége az egyik egyetemistában korábbi saját élményeket idézett fel: *„Bódvalenkén voltunk [egy program keretében], hogy felszereljük a napelemeket. (...) Jöttek a médiától az emberek óriási kamerákkal, (...) és bejön és már kérdez: »Na és akkor hogy lesz ez az áram dolog? Milyenek a munkalehetőségek?« Nem tudom, hogy a második kerületbe bemennének-e a házakba ekkora kamerákkal. (...) Lehet ezt? Megszoktuk, hogy ezekhez az emberekhez kérdés nélkül be lehet menni ezekkel a kamerákkal, mivel nincsen fal meg ajtó, ami zárva maradna.”*

A szegény, alacsonyán képzett, szegregált közösség tagjai által lakott bagi csoport egyöntetű véleményét formált azzal kapcsolatban, hogy egy ilyen ábrázolás megszegyeníti az interjúalanyt.

„– Ez szégyen, leszégyenítette azokat az embereket, gyerekeket, ország-világ előtt.

–Ez tényleg nagyon szégyen. Jó, ez olyan, hogy nincsen munkalehetőség... De én sem engedtem volna be a kamerásokat. Az asszony ott a családsegítőben gondolom tudta, hogy milyen szegénységben vannak, milyen nyomorban élnek.

– Igen. Mert például most ilyen körülmények között élek én.... Szülök egy babát. És akkor kihozza rám a kamerát? (...) Szégyenbe hoznak engem, a családomat. Ország-világ előtt. Nem jó. Nem szép dolog.”

Az interjúalanyok viselkedése kapcsán több csoportban is felmerült a jogtudatosság kérdése. A bagiak, akik egy olyan újszerű közösségépítési program résztvevői, melynek egyik eleme a jogsegély-szolgálat, összeköttették a család zavart némaságát a jogtudatosság kérdésével:

„– Hogy mosolyog, hogy nem védekeznek. Hogy ne beszéljen kamera előtt... Hát én kidobnám!

– Nincsenek is ezzel tisztában!

– ...hogy ne ő [a családsegítő] mondja már meg, hogy milyenek, hogy legyen már nekik is véleményük;

– Nem világosították föl!

– Megmondom őszintén, tudatlan. Nem tudja, hogy mi a joga.”

A Romaversitas csoport tagjai is a jogtudatosság hiányát vetették fel:

„– Mért engedték meg, hogy akkor jöjjön be az operatőr.

– Szerinted ez kérdés volt? Megkérdezték tőlük, hogy bemehet-e az operatőr?

– Nem is tudják, hogy van olyan joguk, hogy megmondják. Ha bemegy a szociális munkás, be kell engedni. Amikor bemegy a szociális munkás, akkor be kell engedni.”

Képi azonosítások:

„Az ember ránéz a TV-re, ilyen képeket mutatnak. (...) És akkor már tudjuk, hogy cigányokról lesz szó, nem a magyarokról.”

Bár ebben a riportban sem hangzott el, hogy romákról lenne szó, mind egy általános nézői vizsgálat,⁷ mind az általunk megkérdezett roma nők, férfiak egyértelműen cigány-történetként azonosították a tudósítást.

Az egyik Romaversitas csoportban így zajlott ezzel kapcsolatban a beszélgetés:

„– A filmben csak cigányok voltak: a kórházban, a lakásban.

– A riport nézői vajon cigányként azonosították ezt a problémát?

– Cigányként, mert Magyarországon a mélyszegénységet a cigányokkal azonosítják. De ez nem a filmen múlik, hanem a problémát gondolják olyannak, ami csak a cigányokra vonatkozik.”

A bagi csoportban is adottak vették a résztvevők, hogy a riport cigányokról szól, külön kérdésre sorolták fel azokat a vizuális elemeket, amelyek a képileg utalnak arra, hogy cigányokról van szó a riportban:

„– Ez rossz fényt vet a cigányokra.

– De mért a cigányokra vet rossz fényt?

– Hát azok vannak most benne, nem?

– Ez honnan derült ki, hogy cigányok?

– Hát látni lehet. (...) Akkor is lehet következtetni, hogy ha egyszer sem hangzott el, hogy cigányok. (...) (többen összeszedik): a kerítésen terített ruhák, a kerti WC, meg a színük, bőrük is. A járhatatlan út. Nincs kerítés.”

Hasonlóan egyöntetű volt a vélemény a miskolci csoportban is és itt is ugyanazokat a képi azonosításokat sorolták fel a résztvevők:

„– Itt már megintcsak a cigányságról van szó! (...)

– Ezek cigányporták? És mitől? Embert nem mutatnak.

– A településről, az csak cigány lehet. Cigánytelep. (...)

– Ki volt terítve a holmi! Meg maga a ház, meg a körülmények, ahová bement a tv-s. Hát ott van a ruha a kerítésre kiterítve! (...) És nem kötélre, hanem kerítésre! Na, ilyeneken lehet tudni! Itt kezdődik a lenézés, hogy ilyeneket vág be a magyar televízió. Ettől vagyok berágva! (...)

– A kutya, a levert vakolat. A kutya nincs megkötve, és nem is egy van! És innen látod, már itt vannak a romák! Csoportosan ott állnak a romák, és ez van felvéve. Meg vannak indulva a cserepek.

⁷ Síklaki István a CivilMédia megbízásából készített elemzést A TV2 „Napló” c. műsorában 2012.01.08. napján 19.00 órai kezdettel sugárzott „Otthagytak” c. riportjának nézői fogadtatása címmel. Az elemzés fókuszcsoportos vizsgálaton alapul, melyben vegyesen férfiak és nők vettek részt. A vizsgálat megállapította, hogy „A riport képi világa pedig teljesen egyértelműen cigány problémának állítja be ezt a helyzetet, és ezzel át is keretezi a többség—etnikai kisebbség konfliktusába.” (p.8)

– Az ember ránéz a TV-re, ilyen képeket mutatnak. Csak ilyenek a képek, és akkor már tudjuk, hogy cigányokról lesz szó, nem a magyarokról.”

A csoportokban – egymástól függetlenül is – kialakult egyfajta konszenzus azokkal a képi elemekkel kapcsolatban, amelyek 'cigányként' azonosítanak egy történetet. Ez arra mutat rá, hogy az a tudósítás, amely nem közvetlenül – azaz kimondva, hogy cigányokról szól – azonosítja romaként a szereplőket, hanem az etnikai keretezést a cigánysághoz kapcsolt képi és narratív elemek használatával hozza létre, egy sztereotípiákkal erősen terhelt ábrázolásmódot eredményezhet.

**A média által felkínált értelmezési keretek megkérdőjelezése:
„egyáltalán, miért lehet ez cigány-kérdés?”**

Több fókuszcsoportban nagyon élesen merült fel, hogy egyáltalán mi indokolja, hogy a szegénység és gyermeknevelésre való alkalmasság kapcsolatának kérdését a romákkal azonosítsák. A *Romaversitas* beszélgetésben szakmai hibaként értelmezték a mélyszegénység és az abból adódó gyermekvédelmi dilemma etnicizálását: „az elején úgy kezdték, hogy minden ötödik ember állástalan. Akkor a magyarok is állástalanok. Nem? Akkor ezt ő nem tudta bemutatni. (...) Azt tudom, hogy az emberek például a mi falunkban is ugyanúgy, cigány, magyar mindenki szegény. És olyan a lakás is. És eszébe nem jut senkinek, hogy elvigye onnan a gyereket.” Az egyik résztvevő saját tapasztalatára hivatkozva amellel érvelt, hogy a riportban bemutatott családlátogatás (televíziós stábbal kiegészülve) bizonyára váratlanul érte a családot, és az ebből eredő helyzet bemutatását használta a televíziós stáb arra, hogy igazolja a hatóságként fellépő családsegítő álláspontját, miközben egészen más magyarázatok is elképzelhetőek lennének: „De [egy] magyar családhoz bementem egyszer egy családlátogatáskor. Be volt jelentve, (...) de a kakis pelus ott volt a konyhaasztalon. Ugyanez: hogy ahova váratlanul érkezünk, nem mindig ragyogó tisztaság. De ugyanakkor meg, amikor végigmentem Alsószentmártonban családlátogatáson és tudták, hogy megyünk, akkor rend volt. A legputrisabb családban is rend volt, megkínáltak teával, süteménnyel, pedig kívülről ugyanilyen putrikban laknak ők is.”

A *Romaversitasok* különböző lehetséges magyarázatokat soroltak fel azzal kapcsolatban, hogy miért voltak a higiénés állapotok látszólag nem megfelelőek: „lehet, hogy a kád koszos volt, lehet, hogy előtte a kisgyerek kis motorját mosta le benne és a kád sáros volt. Vagy a biciklit lemosták. Nem ott tárolják csak lemosták. De fürdés előtt egyszer azért kimossák.” Egy másik *Romaversitas* hallgató másik irányból kérdőjelezte meg a média által felkínált interpretációt, amikor a család kiszolgáltatottságának további lehetséges rétegét tárta fel. Sokan talán azért engedik bemutatni a nyomorukat, szegényüket, mert így remélnék segítséget: „lehet, hogy azt hitték, hogy ennek a célja, hogy őket valamilyen módon segítsék. Az anyuka ezért bólogatott. Nem tudták, hogy itt arról van szó, hogy lejáratják őket és még rosszabb helyzetbe kerülnek”. E magyarázatokban plasztikusan megmutatkozott az az identitás-stratégia, amely elutasítja a saját csoportra vonatkozó sztereotíp bemutatásokat, és alternatív magyarázatokat keres a hírekben bemutatott képekre.

Visszaélés a bizalommal:

„hogy beszél egy szociális munkás, akinek az lenne a dolga, hogy segítsen?”

Több résztvevő szerint nem csak az volt a baj a riporttal, hogy etnicizált egy a szegénységgel kapcsolatos kérdést, így a nézőknek előértelmezett egy problémát. Azt is kifogásolták, hogy a család kiszolgáltatottságát, a rászoruló család és a családsegítő hierarchikus viszonyát narratív és képi eszközökkel egyaránt rekonstruálta. A miskolci fókuszcsoport résztvevői azt hangsúlyozták, hogy a családsegítő munkatársa a bizalommal visszaélve és pozícióját megnehezítve cselekedett. *„A családsegítő is hibázott. Ha tudta, hogy milyenek a körülmények, akkor nem ilyen felfogással kell odaállítani, hanem ha rászorultak, akkor segíteni kellett volna rajtuk. Felújítani azt a fürdőszobát, meg egy kis kölcsönt adni, és akkor mindjárt helyre állt volna minden! Éltem én is így, és mindig kiadták a gyereket. Attól függ, hogy milyen a családsegítő, meg a gyámügyes!”*

Egy egyetemista beszélgetőtársunk egy óvónéni-gyermek viszonyra átfordítva interpretálta a riportban létrehozott helyzetet: *„abszurd volt, hogy ott áll körülöttük a család, teljesen nem értik, hogy miről van szó. Miért van itt a kamera, mi történik. (...) Kiválasztom azt, aki meg sem tud szólni, akihez bejön az óvónéni [a családsegítő] és elmondja, hogy ezek a gyerekek milyen rosszul viselkednek [mármint a szülők] meg ezeket fegyelmezni kell, meg intézkedni kell helyettük. Nem szólnak meg, bár nincs is lehetőségük megszólni.”* A másik egyetemista csoportban ugyanezt a hierarchikus, fentről-lefelé viszonyulás képi ábrázolását emelték ki, és ők már a média felelősségét is felvetették, mikor a kamera mozgásán keresztül értelmezték e viszonyrendszer képi megjelenítését: *„azt mindig észrevehetjük a hírekben, amikor cigányokról van szó, amikor bemennek a kamerások egy épületbe és ott cigányok laknak, soha nincs az, hogy leülök, és úgy szemlélődök, hanem állok, végig megyek. Így megy a dolog. Engem ez nagyon zavar. (...) Ha én bementem valahova, akkor én próbálom azt szemléltetni, hogy én nem vagyok fölötte. Hierarchia nincs. Próbálnék egyenlő lenni. Itt az összes, akármilyen adót nézünk, mindig az van, ha bemegy valahova, ott végigfut gyorsan, nem? (...) Engem ez zavar a legjobban.”*

Felmérések is igazolják, hogy egy-egy történet értelmezésében, sőt, a szociálpolitikával kapcsolatos vélemények alakulásában kiemelt szerepe van annak, hogy a riport alanyát valamely többségi vagy kisebbségi csoport tagjaként azonosítja-e a közönség. Martin Gilens (1996) elemzése az amerikai magazinfotókról jól mutatja, hogy a szegénységgel kapcsolatos képek hogyan válogatták le az önhibás szegénységet a feketék és a „tisztés”, önhibán kívüli szegénységet a fehér rászorulóknak irányába. Gilens szerint az, hogy a hírmagazinokban mutatott szegények főként feketék, túlnyomórészt munkanélküliek és csaknem kizárólag fiatalok, aláássa, hogy a kormányzati szegénység-ellenes programok a fehérek körében is széleskörű támogatást találjanak. Egy kísérletben Janky és munkatársai (2014) tovább árnyalták ezt a képet, és – leegyszerűsítve eredményeiket – arra jutottak, hogy a dramatizált bemutatások indítják be a szereplők etnikai hovatartozásával kapcsolatos értelmezői kérdéseket, amelyek radikálisan módosítják a szolidaritással kapcsolatos véleményeket. Egy másik meghatározó elemzés az RTL Klub Fókusz című műsoráról (Hammer 2006) a képektől a narratív stratégiákon át a produkció és a befogadás területéig vizsgálta a bulvármédia akkor meghatározó műsorát. A szerző arra a következtetésre jutott, hogy a Fókusz jellegzetes témaválasztásaival és tálalásaival kétpólusú világot hoz létre: *„a szegénység-riportokban a szenvedés, a kilátástalanság és a rászorultság motívumai, míg a középosztály-riportokban az egyéni teljesítmények és a közösségi összefogáshoz kötődő eredmények motívumai dominálnak”* (Hammer 2006: 84). *„Teszi mindezt a média úgy, hogy műfaji jellegzetességeiből fakadóan a szenvedés, az ínség és a*

tragédiák képeit emberek egyperces személyes drámájaként, az esemény eredőit, illetve következményeit kiiktatva jeleníti meg” (Hammer 2006: 118). Az általunk levetített filmrészletek közül a fenti („Otthagytak” című) ebbe a kategóriába sorolható. A fókuszcsoportban elhangzott vélemények alapján e filmrészlet alkalmas volt arra, hogy a nézők számára is egyértelmű módon etnicizálja a szegénységet, rekonstruálja a szegény családok kiszolgáltatottságát, és megfosssa az érintett roma szülőket a méltóságuktól. A nézők számára egyértelműen dekódolható nemcsak a riport által megerősített alá-fölérendeltségi viszony, de az is, ahogyan a riport bemutatásával, szerkesztésével igazoltnak állítja be, hogy az ilyen helyzetben lévő szülőket megfoszthassa az állam a gyermekeik gondviselési jogától.

4.2.3. Harmadik hírrészlet. Kinek a nevében? Hitelesség és reprezentáció: „ki vannak ezek nevezve cigány vezetőnek. De ki nevezte ki őket? Senki! Ez a riport nevezte ki őket vezetőnek!”

Korábbi elemzéseink (Bernáth–Messing 1998, Bernáth 2011) rendre azt mutatták, hogy a média ritkán szólaltatja meg az adott ügyben közvetlenül érintett romákat, véleményüket gyakran a média által kiválasztott „reprezentánsaik” révén véli megmutathatóknak. Hajlunk arra, hogy ez részben egyfajta ökonómiai kérdés az újságírók részéről: ki az, akit gyorsan, lehetőleg telefonon el lehet érni egy-egy kérdésben. Ugyanakkor jól láthatóan annak a szerkesztői vélelemnek a következménye is, miszerint a kiegyensúlyozottnak az is megfelel, ha egyáltalán megszólaltat romát a tudósítás, függetlenül az interjúalany legitimációjától vagy érintettségétől.

A filmrészlet: Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy kik és milyen mértékig reprezentálhatják a romák véleményét, szándékosan egy megosztó, erős vitákat kiváltó filmből választottunk részleteket. A beugrásban, melyet az M1-en sugárzott riportfilm alapján készítettünk, három szereplő mond meglehetősen sarkos véleményt: egy a kormányzat által is gyakran szakértőként foglalkoztatott cigány értelmiségi; a borsodi „cigányvajda”, és egy spirituális vezető, az uszkai lelkipásztor. A film felvezetésében a szakértő arról beszélt rendőrhallgatók előtt, hogy „én mint cigányember megmondom nektek, hogy nagyon nehéz ma Magyarországon a cigányokkal együtt élni rengeteg településen”. A lelkipásztor arról szól, hogy „nemzetem nevében, mint keresztény lelkipásztor, hogy kérjek bocsánatot a magyar nemzetől azokért a bűnökért, amit elkövettünk a magyar nép ellen, mint romák”, míg a vajda arról, hogy „meg kell azt a cigánysággal értetni, hogy nem az a menő, nem az a nagy dolog, aki börtönben ült”. A filmrészletek és a vágóképek alkalmasak voltak, hogy a média által beállított „roma tekintélyekről”, „roma hangról” beszéljünk, de arra is lehetőséget nyújtott, hogy az esetleges belsővé tett előítéleteket feltárjuk.

Jellemző vágóképek az M1 Pesty Fekete Doboz 2012 március 7-i riportműsorából

A „szakértő” tekintély: „a roma értelmiségi”

A rendőrök előtt a romákkal kapcsolatos sztereotípiákra rájátszó, ún. roma szakértő kijelentései mindkét Romaversitas csoportban erős érzelmeket keltett. Az egyik csoport leginkább azt sérelmezte, hogy romaként hogyan visszhangozhatja valaki az előítéletességet.

„Gusztustalan.

– (...) Elmondta, hogy a cigányok tényleg nagyon rosszak, és ezt higgyétek el, mert én is cigány vagyok, közülük való vagyok, és tényleg rosszak.

– Ha valamit tanítani akar nekik, akkor ne ezt tanítsa. (...)

– Az a hasonlat jutott az eszembe, hogy a Spartacus volt az HBO-n, sorozat, és egy rabszolga ütötte le a szolgákat. Igen, cigány üti a cigányt. Ez a cigányok elleni beszéd.”

A másik csoportban a szakértő legitimitását feszegették: „az én nevemben mit pofázik ez? Na, ezzel lehet engem felb...ni, hogy valaki cigányként, értelmiségiként, az összes cigány nevében nyilatkozik.”

Ugyanakkor itt különös jelentősége volt annak, hogy a mondatok rendőrök felkészítésén hangoztak el, és ezáltal nem csupán egy véleményként értelmeződtek, hanem attitűdöket és ezen keresztül (rendőri/ hatósági) viselkedést alapoztak meg:

„A rendőrök egymás között is egymásban is megerősítik, hogy igen, igen, ha most ki kell menni cigányokhoz, hát akkor fegyverrel kell majd akkor odamenni, kapásból mindig csőre töltve, mert sose tudhatjuk. És ezekből lehetnek az olyan atrocitások, amik véletlen miatt, az ilyen félreértésekből adódnak. Ebből adódik, hogy a rendőrök keményebbek lesznek.”

Ugyanez a gondolatmenet, nevezetesen az, hogy mennyire veszélyes a rendőrökben tovább erősíteni az amúgy is jelentős előítéleteket és félelmet, előkerült a bagi beszélgetésben is: „A rendőröknek is már a 70%-a előítéletes. [Azt sugallja,] hogyha egy telepre megyek egy romához intézkedni, akkor nekem teljesen más hozzáállás kell. Ott már durvábbnak kell lennem, meg nem is tudom minek.”

Azt, hogy egy ilyen helyzetet a maga direkt és indirekt jelentéseivel milyen nehéz – különösen egy igen gyorsra vágott filmen – egyből átlátni és értelmezni, jól mutatja a bagi fókuszcsoportban kialakuló dinamika. Eleinte a jóindulatú értelmezések voltak többségben, igyekeztek a társadalomban széles körben elterjedt előítéleteknek való megfeleléssel magyarázni a „szakértő” mondatait, sőt, volt, aki észre sem vette, hogy az illető cigányként azonosította magát a beszédében:

„– Valami oka lehet, hogy neki ilyenekről kell beszélni. Ez nem ő miatta kell, hanem mert a társadalom nagy része igenis ilyen előítéletes.

– (...) Inkább az a kérdés, hogy miért kell, muszáj oktatást tartani erről a rendőröknek...

– A legelején volt, hogy azt mondja, hogy „én mint cigány ember mondom ezt nektek.” Miért kell ezt hangsúlyoznia?

– Miért, ő cigány?

(többben): – Igen, cigány!

– Hogy ne legyen sértő, hogy nem lenézően mondja, hanem ...

– Nem, hogy nézzenek rá, ő is cigány, és mégis milyen normális, (...) hogy tud viselkedni.

- (...) *Hogy ettől elfogadhatóbb, minthogyha egy magyar mondja.*
- *Ettől elfogadhatóbb?*
- *Hogy nem akar sugallni, vagy nem tudom...*
- *Hitelesebb tőle hallani.*
- *És a ti véleményeteket képviseli? Egyet tudtok érteni azzal, amiket mond?*
- *Részben igen.*
- *Nem feltétlenül, szerintem.*
- *Szerintem a romákat akarja védeni, mert a rendőröket oktatja, mert szemtelenek a rendőrök...*

A részlet újbóli meghallgatása után azonban többen újraértelmezték a nyilatkozatot. Az alábbi részlet mutatja a vélemény átrendezés folyamatát:

- „– *Ki az, aki ott él velük? Még ő sem, aki cigány.*
- *Akkor lejárát minket?*
- *Le! Azt nem értettem az elején.*
- *Ez egy ilyen... hogy is mondjam, túl okos, túl bölcs, hogy ő cigányok közt éljen...*
- *Ja, és azért mondja, hogy »én mondom, mint cigányember.«*
- *Igen.*
- *Hát ez lehet, hogy Jobbikos.*
- *Hát lenézte a cigányokat (...) átállt a másik oldalra.”*

Az önjelölt tekintély, a vajda:

„Nem tudjuk, ki ez a csóka, nem tudjuk, hogy ki ez az ember”

A magyar médiában rendre előfordulnak olyan esetek, amikor a „cigányvajdák” kerülnek reflektorfénybe. E vajdák nem rendelkeznek sem politikai, sem közösségi legitimitációval. Azzal, hogy a média a „cigányság” vezetőjeként szólaltatja meg őket, megerősíti azokat a kirekesztő többségi képzeteket, melyek a cigányokra mint egy kívülálló, a magyar társadalomhoz nem tartozó, afféle törzsi szerveződésű egzotikus népre tekintenek. E „vajda-revival” jól illeszkedik abba a sorba, ahogyan a többségi hatalom rendre önkényesen nevez ki cigányképviselőket: cigánybírókat, majd a háború után cigány tanácsstagokat, telepfelelősöket. E rendszer társadalmi kirekesztésben játszott szerepét Fleck Gábor, Kőszegi Edit és Szuhay Péter fogalmazta meg: „*Ez a hamis, manipulatív uralmi rendszer a kirekesztő politikai törekvéseket legitimálja, és a belső kiszolgáltatottságot csak erősíti. A kirekesztetteket rábíznák a »vajdákra«, és azok embereire, verőlegényeire. Ezzel is intézményesítenék a magyarországi romák társadalomalattiságát.*” (Fleck–Kőszegi–Szuhay 2009)

Mindhárom csoport élesen reagált a vajda által mondottakra, de eltérő momentumokat hangsúlyoztak. A bagi csoportban a kijelentés általánosító voltát kifogásolták a résztvevők: „*szerintem nagyon elburkolva [elzárva], hogy ami történik körülötte, azt mondja, hogy az minden cigánynál így van...*”. A Romaversitas csoportokban sem hagyták szó nélkül azt, hogy a vajda a saját tapasztalatát a cigányság egészére vonatkoztatta: „*Milyen statisztikai adatok alapján mondta ezt? Kutatott utána? Vajon hány olyan cigány közösséget ismer, ahol a gyerekek 100 százalékról tudja, hogy arra néznek föl, aki kijön a börtönből?*” Ők a beszélő pozícióját is

megkérdőjelezték: „A következő itt a gond. Nem tudjuk, ki ez a csóka, nem tudjuk, hogy ki ez az ember. Miért adjunk az ő szavára. (...) Mi az, hogy ő minden nap látja? Ki ő? Ez itt a gond.”

Miskolcon azonban vita alakult ki a megszólalás igazságtartalmával kapcsolatban is.

„Kérdő: Van ilyen [hogy a börtönviseltség menő dolognak számít a romák körében]?”

– Hát van.

– Nem, az már szégyen!

– Hát ez miért lenne divatos?

– Nem divatos, de a kényszer ráviszi az embert néha. Ez nem igaz, nem mindegyik gyerek. Ez nevelés kérdése...

– Én tanítatom a gyermekemet és én abba az irányba terelem, hogy tanuljon, és ne legyen börtöntöltelék belőle.”

Ennél a blokknál látszott a leginkább az, hogy egyes válaszadók miként próbálják saját csoportidentitások kialakításával vagy a szóban forgó közösségekkel szembeni különbség hangsúlyozásával értelmezni a filmrészletet. A beszélgetések résztvevői mindannyian általában romaként azonosították magukat, de ennél a bejátszásnál többen is hangsúlyozták, hogy az ún. cigányvajda a saját környékéről, és nem általában a romákról beszélhet. Bagon is ellenálltak annak, hogy általában a romákról szóló szöveggént értelmezzék a nyilatkozatot:

„– Helyi problémáról beszélt szerintem, nem?”

– Biztos, hogy helyi.

– Hát talán ott, ahol ők élnek. Erre biztos nem...

– Miskolc, vagy nem tudom mi.

– Hát arra nagy a bűnözés.

– (...) Ő csak annyit mondott, hogy azon a helyen azt tartják menőnek, aki a börtönből szabadul ki.

– Nem, a romákról beszélt.”

A miskolci fókuszcsoporthoz tartozó résztvevőinek azonban már eszük ágában sem volt magukra venni a bagiai által felvetett lehetőséget. Az elhatárolódás itt már nem települési, hanem személyes szintre került: „az ő fia ugyanolyan börtöntöltelékes volt. Ő szervezte [mármint a fiának] a szabadulóbulit. Ő egy kalap alá veszi az egészet, a saját rokonait, fiait. Ő az igazat mondja – magáról.”

Bűntudat, bűnbánat és csoportidentitás:

„És mit ér el vele? Semmit. Akkor is cigány maradsz, ha százszor is bocsánatot kérsz!”

A harmadik filmrészlet az uszakai roma lelkipásztor egy gesztusáról szól, aki bocsánatot kért „nemzete nevében a magyar nép ellen elkövetett bűnökért”. Ezek a szimbolikus gesztusok, bár erőteljes etnikai általánosításon és azon alapulnak, hogy vannak kollektív bűnök, mégis bevett formái az emlékezetpolitikának; a hasonló bocsánatkéréseknek komoly súlya van a magas rangú politikusok, választott képviselők esetében. Arra azonban mi magunk nem tudunk példát, hogy a hatalom nélküli, kirekesztett közösség tenne ilyen gesztust.

Az egyik Romaversitas csoportban ez az ellentmondás plasztikusan merült fel egy párbeszédben:

„– Hogy van ez, hogy minden cigány nevében bocsánatot kér? A nem cigány miért nem mondja ezt, hogy bocsánatot szeretnék kérni a nem cigányok nevében? Nehogy már én érezzem magam rosszul, (...) amikor nem csináltam semmit!

– A roma holokauszt miatt nem kért senki bocsánatot? Egyáltalán a holokauszt miatt a magyar társadalom nemhogy nem kért bocsánatot, de még csak el sem ismeri, hogy volt ilyen.”

(...) – Kiáll egy nem cigány a Papp László arénában és elmondja, hogy bocsánatot kérek a cigányságtól, mert nem kapnak elegendő fát télire? Hagytam, hogy megfagyjon? És ott vannak a rendőrök, bocsánat. Lelőtte azt a cigányt. Hátba lőtte vagy akármí. Ilyent csinálnak a magyarok? Nem.”

A dilemmát a csoportokban éppen az jelentette, hogy a kollektív büntetést és bűnhődést elutasították, miközben többen fontosnak tartották a szimbolikus gesztust. Ennek megfelelően voltak, akik a gesztus kollektív jellegét kifogásolták, mások azonban az egyoldalúságát.

A Romaversitas csoportokban végül a kollektív bűnösség elutasítása lett a domináns válasz:

„– Nem lehet ilyet csinálni. Én kiállok és én megmondom, hogy én ki vagyok. Én loptam, csaltam, hazudtam. (...)

„– Kérjen ő [bocsánatot]. Ha elkövetett valamit, kérjen bocsánatot attól, akitől elvett.

– Biztos volt benne valami jó szándék. (...) Biztos jó szándék vezérelte, de ezt nem gondolta végig.”

Egyik beszélgetőtársunk a csoportban fontos utalást tett arra, hogy az ilyen gesztusok nem idegenek a kereszténységtől, ám a többség számára ez nem volt kielégítő magyarázat:

„– Jézus egykor ezt csinálta. Megtette.

– Mindenki a saját nevében gyónjon. Senki ne gyónjon helyettem.”

Miskolcon a megértő értelmezésekkel indult a beszélgetés, de gyorsan felvetődött a kölcsönösség igénye. Ennek alátámasztására saját történeteket hoztak fel:

„– Hát igen, több ezer ember nevében kért bocsánatot. Mivel ő lelkipásztor volt, és a szívéből beszélt, mert nem bírt megnyugodni.

– És mit ér el vele? Semmit. Akkor is cigány maradsz, ha százszor is bocsánatot kérsz!

– Úgy 2009-től meg kéne visszafelé nézni, (...) amit a cigányok ellen tettek. (...) És akkor lehetne a bocsánatot visszafele mondani.”

Bagon az egyik résztvevő fontos adalékkal szolgált, ami részben feloldotta a kölcsönösség vs. kollektív bűnösség dilemmáját: „én akkor pont ott voltam a Sportarénába’, és ez ugyanúgy megtörtént a magyar részről is, az, hogy bocsánatot kértek a romáktól. (...) Azért, hogy előítéletesek voltak, meg ilyen hasonló dolgok.” A hozzászóló finom distinkciót tett a kollektív gesztusok és az egyéni bűnök között: „persze, ennek van egy másik oldala is, hogy én például, ha az utcában pofon vágok egy magyar gyereket, miért kérnek az én nevemben elnézést a parlamentben például. Hát most mi közük van hozzá. Én szerintem nem kellene, de más jelentősége van ennek. (...) Az üzenete az volt, hogy igen, mi sem vagyunk aranyba öntve, mi is hibázunk nagyon sokat, mi is ugyanúgy meglopjuk az embereket, megloptuk, de viszont ne erre nézzenek, nem minden ember egyforma, és akik idáig ezt tették, azok nevében bocsánatot kérünk, de igyekszünk mi is alkalmazkodni.”

A kollektív bűnösség felvetése olyan történeteket is mozgósított, amelyek azt mutatják, hogy a kollektív megbélyegzés folyamatos ellenállásra készítheti az embert. Az alábbi történet jól mutatja, hogyan kérdőjelezi meg egy fiatal azt, ahogy a romák kriminalizált bemutatása „evidenssé” teszi a bűnözés és az etnikai hovatarozás kapcsolatát:

„– Csak egy rövid sztorit még ehhez (...). Nem tudom, valami nagyon piti bűncselekmény, valami szabálysértés történt, a faluban csak arról beszéltek a magyarok. Hogy mit tettek a cigányok. (...) Előtte körülbelül pár hónappal egy magyar gyerek megölte a saját főnökét. Brutálisan. (...) Fel is darabolta a magyar gyerek a főnökét, nem tudom hány napig az autójában hordozta, csomagtartóba’, és érdekes, arról egy szó sem hangzott el. És ahogy beszélgettek itt a magyarok, hogy ilyenek a cigányok, ilyen lopósak. (...) És akkor mondom: ismer maga engem? Azt mondja: nem. Mondom: a nevémet tudja?

– Nem.

– Akkor engem miért sorol be azok közé?

– Hát mer’ a romák ilyenek.

– Mondom: maga meg egy gyilkos. Azt mondja: miért vagyok én gyilkos? Soha nem öltem meg senkit.

– Nem maga, hanem az egyik magyar gyerek, úgyhogy maga is gyilkos. És akkor így lesett, és nem is szólalt meg utána, csak így elment. Tehát, ha így lehetne minősíteni, mondom, akkor maga is egy gyilkos, hiába nem maga ölte meg, maga is bűnrészes. Maga is magyar, ezt a keresztet vigye ő is. (...) És sarkon fordult és elment. [Nagy egyetértés.] Ha valaki bemegy és lop egy csokit az üzletben, akkor már az egész telep lopott, az egész cigányság lopott. Nekem van nevem. A személyimbe is... állampolgári nevem van, nem az van beírva, hogy cigány.”

5. KONKLÚZIÓ

Kutatásunk bemutatta, hogy a – fókuszcsoportokban résztvevő – romák iskolázottságtól, társadalmi státusztól és lakóhelytől függetlenül élesen látják és beazonosítják azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül a romák média-bemutatása megkonstruálja a „mi” és az „ők” kategóriáit, és ezáltal fel-, illetve újraépíti az etnikai alapú társadalmi különbségtételt, esetenként kirekesztést. Többségük nemcsak észleli ezeket a mechanizmusokat, de tovább gondolja annak következményét – nevezetesen azt, hogy az „ők”-ként és „mi”-ként értelmezett társadalmi csoportokra eltérő elvárások, normák vonatkoznak, ami aztán igazolja a két csoportra eltérően alkalmazott közpolitikai intézkedéseket. Ezeket saját életükből hozott tapasztalatokkal kötötték össze, illetve támasztották alá. Mind a négy csoport bőségesen hivatkozott azokra a képi és nyelvi eljárásokra, utalásokra, amelyek létrehozzák a „mi” és „ők” kategóriáit, valamint ezen eljárások változatosságára is rámutattak. Eredményeink egybeesengenek Stuart Hall (1977) elméletével, amely szerint a külső megítélés (ez esetben a médiakép) nem egyirányú módon formálja a kisebbségi identitást, hanem nagyon változatos stratégiákat mozgósít a kritikus értelmezések érdekében. Az elemzés során igyekeztünk azt a kreativitást is bemutatni, amit egy csoport tagjai annak érdekében mozgósítanak, hogy egy az adott csoporthoz tartozó személy bemutatását ne kelljen magukra is érteniük. Ezek – kicsit fennköltén fogalmazva – az önbecsülés megőrzésének stratégiái.

Kutatásunk bemutatta azt is, hogy általában nagyfokú tudatosság tapasztalható a megbélyegző médiaábrázolások kapcsán, azokban a közösségekben azonban, ahol civil segítség, jogsegély-szolgálat és közösségfejlesztés zajlik, ott ez hatványozottan érvényesül. A civilek jelenléte emeli a jogtudatosságot és a reflektálás képességét.

gét, még akkor is, ha egyébként aluliskolázott és nagy szegénységben élő közösségről is van szó. Láttuk, hogy a média nagyon fontos forrás, komoly tekintély e közösségekben; néha akár irreális elvárások tárgya. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy milyen változatos megküzdési stratégiákat alkalmaznak e közösségek a lekezelő bemutatók kapcsán, hogy ezeket ne vonatkoztassák magukra. A változatos kivételképzéstől a lokális magyarázatokon át a megengedő, felmentő interpretációig számos formáját mutattuk be e stratégiáknak.

A médiát ugyanakkor korántsem tekintik egységesnek. Általában árnyalt mediaképről tanúskodtak a beszélgetések és arról, hogy határozott különbséget érzékelnek egyes médiumok között azok hitelessége és korrektsége kapcsán. Mindkét egyetemista csoportban, de a miskolci és bagi csoportban is felosztották a médiumokat aszerint, hogy mennyire megbízható az adott médium tartalma, illetve hogy mely médiumoktól várhatnak el korrekt tudósítást saját ügyeikről. Bagon azt is hangsúlyozták, hogy az számít, ha egy médium az emberre, és nem a cigányokra kíváncsi, miközben ellenpéldaként felidéztek olyan tapasztalatot is, amikor egy rendőrségi akció kapcsán a hatalom által konstruált általánosító, a cigányokat bűnözőnek tekintő cigányságképet szolgálta ki a média.

Jenkins (1997) gondolatmenetét követve jól látható, hogy a beszélgetések kirajzolják azokat a tekintélydiskurzusokat, illetve azok kritikáját, amelyeket a többségi hatalom különböző – többségi és kisebbségi – ágensei képviseltek. A fókuszcsoportok résztvevői iskolai végzettségtől, társadalmi, gazdasági státusztól és konfliktushelyzet jelenlététől, illetve hiányától függetlenül erőteljesen megkérdőjelezték azoknak a „roma vezetőknek” a tekintélyét, legitimitását, amelyeket a média „nevezett ki” roma képviselőnek. Az ilyen önjelölt, illetve a média számára „érdekes”, ám igen korlátozott legitimitással rendelkező roma „vezetők” (vajda, szakértő, lelkes) véleménye nem feltétlenül képviseli a sokszínű roma közösségek véleményét, és semmiképp sem azonosítható egyfajta „roma hangként”.

HIVATKOZÁSOK

- Barth, F. (1996) Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1.
- Barth, F. (1969) *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Origins of Cultural Difference*. Boston: Little. Brown.
- Bernáth G. – Messing V. (1998) „...vágóképként, csak némában”. *Romák a magyarországi médiában* [„Only as cutaways, without a voice”. Roma in Hungarian media]. Budapest: NEKH. <http://mek.niif.hu/00100/00144/00144.pdf>
- Bernáth G. – Messing V. (2000) A magyarországi média és egy interetnikussá váló szociális konfliktus: a székesfehérvári gettóügy nyilvánossága a többségi és a roma médiában. In Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány/Új Mandátum Könyvkiadó.
- Bernáth G. – Messing V. (2001) Roma szappan-opera karakter a Barátok Közt-ben: Az első fecske. *Médiakutató*, 2, 12–25.
- Bernáth G. (2011) A roma médiagyakornoki program környezete: a tutorok és a gyakornokok körében készített interjúk. Az elemzés a Partners Hungary Alapítvány, a Roma Produkciós Iroda és a Roma Sajtóközpont közös projektjében (TAMOP 5.5.4 A-09/1-2009-0009) készült interjúk alapján készült.
- Bernáth G. – Messing V. (2012) Szélre tolva [Pushed to the edge]. *Médiakutató*, 2, 18–28.
- Bernáth G. – Messing V. (2013) Pushed to the edge. Research Report on the Representation of Roma Communities in the Hungarian Majority Media 2011. Budapest: CPS http://cps.ceu.hu/sites/default/files/publications/cps-working-paper-pushed-to-the-edge-2013_0.pdf
- Csepeli Gy. – Simon D. (2004) Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(1), 129–150. <http://dx.doi.org/10.1080/1369183032000170204>
- Devroe, I. (2004) 'This is not who we are': *Ethnic minority audiences and their perceptions of the media*. Conference Dialogue 'Communication and Cultural Diversity' (Barcelona, 24–27 May, 2004).
- Durst, J. (2011) "What Makes Us Gypsies, Who Knows...?!" Ethnicity and Reproduction. *Multi-disciplinary approaches to Romany studies*, 13–34.
- Fleck G. – Kőszegi E. – Szuhay P. (2009) A 'vajdarendszer' visszatérése. *Népszabadság*, 2009 november 25.
- Gilens, M. (1996) Race and poverty in America public misperceptions and the American news media. *Public Opinion Quarterly*, 60(4), 515–541. <https://doi.org/10.1086/297771>
- Gillespie, M. (1995) *Television, Ethnicity and Cultural Change*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203133996>
- Hall, S. (1977) *Culture, the media and the ideological effect*. Arnold.
- Hammer, F. (2006) *Közbeszéd és társadalmi igazságosság – A Fókusz szegénységábrázolásának értelmezése*. Budapest, Gondolat.
- Janky B. – Bakó B. – Szilágyi P. – Bognár A. (2014) Szegénykép, cigánykép és társadalompolitikai preferenciák. In Bogdán M. – Feischmidt M. – Guld Á. (2013) „Csak másban”. *Roma mediareprezentáció a magyar médiában*. Gondolat Kiadó.
- Jenkins, R. (1997) *Rethinking ethnicity: Arguments and explorations*. Sage.
- Kamalipour, Y. R. – Carilli, T. (eds.) (1998) *Cultural diversity and the US media*. SUNY Press.
- Kovalcsik K. – Réger Z. (1995) A tudomány mint naiv művészet. *Kritika*, 1995. február, 31–34.
- Lee, M. J. – Bichard, S. L. – Irey, M. S. – Walt, H. M. – Carlson, A. J. (2009) Television viewing and ethnic stereotypes: Do college students form stereotypical perceptions of ethnic groups as a result of heavy television consumption? *The Howard Journal of Communications*, 20(1), 95–110. <http://dx.doi.org/10.1080/10646170802665281>
- Simonovits, G. – Kézdi, G. (2016) Economic hardship triggers identification with disadvantaged minorities. *The Journal of Politics*, 78(3), 882–892. <https://doi.org/10.1086/685586>
- Síklaki I. (2012) A TV2 „Napló” c. műsorában 2012.01.08. napján 19.00 órai kezdettel sugárzott „Otthagytak” c. riportjának nézői fogadtatása. *Kutatási beszámoló*. Civil Média Alapítvány.
- Stewart, M. (2012) New Forms of Anti-Gypsy Politics: a Challenge for Europe. In Stewart, M. (ed.) *The Gypsy 'Menace': Populism and the New Anti-Gypsy Politics*. Hurst Publishers, London.
- Taylor, Ch. (1997) The politics of recognition. In Heble, A. – Palmateer Pennee, D. – Struthers, J.R. (eds.) *New Contexts of Canadian Criticism*. Ontario: Broadview Press, 98–132. [https://books.google.hu/books?hl=hu&lr=&id=hHdC2fcGu3wC&oi=fnd&pg=PA98&dq=Taylor,+Ch.++\(1997\)+The+politics+of+recognition.+New+contexts+of+Canadian+criticism&ots=sp9M9mUEQB&sig=Og1jyhBwo_jfiKmw5eh-D6IfvnA&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false](https://books.google.hu/books?hl=hu&lr=&id=hHdC2fcGu3wC&oi=fnd&pg=PA98&dq=Taylor,+Ch.++(1997)+The+politics+of+recognition.+New+contexts+of+Canadian+criticism&ots=sp9M9mUEQB&sig=Og1jyhBwo_jfiKmw5eh-D6IfvnA&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false)
- Ross, K. (2001) White Media, Black Audience: Diversity an Dissonance on British Television. In Ross, K. – Playdon, P. (eds.) *Black Marks: Minority Ethnic audiences and Media*. Hampshire: Ashgate, 3–16.

- Rughiniş, C. (2011) Quantitative tales of ethnic differentiation: measuring and using Roma/Gypsy ethnicity in statistical analyses. *Ethnic and Racial Studies*, 34(4), 594–619. <http://dx.doi.org/10.1080/01419870.2010.514055>
- Tsagarousianou, R. (2001) Ethnic minority media audiences, community and identity: the case of London's South Asian and Greek-Cypriot Communities. In Ross, K. – Playdon, P. (eds.), *Black Marks: Minority Ethnic audiences and media*, 17–32. Aldershot: Ashgate.

ABSZTRAKT

A cigányság számának alakulása régóta kutatott témája a magyar tudományosságnak, ugyanakkor az erre vonatkozó felmérések, becslések és népszámlálások eredményei rendkívül nagy szórást mutatnak. Mindez azonban nem jelent feltétlenül valamiféle mérési hibát; a jelenség hátterében elsősorban az egyes felmérések eltérő megközelítése és módszertana áll. Tanulmányunkban ilyen eltérő módszerekkel végrehajtott, a cigányság számának meghatározására irányuló kutatások, területi adatbázisok összehasonlítására teszünk kísérletet, hogy bemutassuk a klasszifikációs rendszerek közötti különbségeket, és megtaláljuk a különbségek főbb magyarázó tényezőit. A korábbi vizsgálatok ismertetésén túl saját kutatásunkra alapozva bemutatjuk az ön- és a külső identifikáció közti különbségeket országos szinten, valamint összevetjük a külső minősítések néhány alfaját, illetve ugyanazon módszer időbeni változásait, dinamikáját Szabolcs-Szatmár-Bereg megye példáján.

A kapott eredmények azt mutatják, hogy ön- és külső minősítés kapcsolatát leginkább a településméret, a települési roma koncentráció, valamint a marginalizáltság olyan jellemzői, mint alacsony iskolázottság, gazdasági aktivitás és jövedelem befolyásolják. A külső klasszifikációs rendszerek összehasonlítását tekintve a legfeltűnőbb, hogy a különböző felmérések meglehetősen nagy eltéréseket mutatnak, bár hosszú távon az eredmények követik a cigány népesség növekedési trendjét. Összességében a különböző felmérések összevetése jól tükrözi a cigányság etnikai határainak elmosódottságát, illetve a cigány kategóriába sorolás inkohérens kritériumrendszerét. A különböző klasszifikációs rendszerek működési mechanizmusa rendkívül összetett, korántsem egységes, és folyamatosan változó.

Kulcsszavak: etnikai kategorizáció, cigányság, klasszifikációs rendszerek, etnicitás

¹ *Tátrai Patrik*, PhD, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, tudományos főmunkatárs. *Pálóczi Ágnes*, MSc, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, doktorjelölt. *Pásztor István Zoltán*, PhD, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, egyetemi tanársegéd. *Pénzes János*, PhD, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, egyetemi adjunktus.

CONTRIBUTIONS TO THE BACKGROUND OF EXTERNAL CATEGORIZATION OF ROMA

ABSTRACT

Research regarding the number of Roma has been of significant interest in Hungary for a long time, however the results of such research (i.e. figures for the number of Roma) largely deviate from each other. However, this deviation does not necessarily mean a “measurement error”, rather it reflects the different approaches and methods between surveys. The present paper is an attempt to compare surveys and spatial databases concerning the peculiarities of the Roma population in Hungary, to present the main differences between classificatory systems and to explain the factors behind them. This analysis is partly based on the authors’ data collection. In addition to providing an overview of previous surveys, this study aims to compare (1) self and external ethnic identification at national level and (2) different types of external categorizations using Szabolcs-Szatmár-Bereg County as an example.

Results show that the interconnection between external and internal assessments is influenced by the size of settlement, local proportion of Roma, and socio-economic characteristics like educational attainment, economic activity and income. Although the outcomes of surveys applying external classification vary widely, they follow more general demographic trends among Roma in the long term. Overall, by comparing different types of approaches, the present study argues that the boundaries of Roma ethnicity are blurred, external categorization is based on incoherent criteria and the operating mechanism of ethnic identification/ classification forms a very complex and ever-changing system.

Keywords: ethnic categorization, Roma, classificatory systems, ethnicity

ETNIKAI BESOROLÁSI GYAKORLATOK A CIGÁNYSÁG KÜLSŐ KATEGORIZÁLÁSÁT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

BEVEZETÉS

Közismert, hogy a népszámlálások során magukat cigánynak vallók létszáma messze elmarad a külvilág, a környezetük által cigánynak gondolt népesség számától, általában 30–40%-át adva az utóbbinak (Kemény–Janky 2003). Ráadásul a népszámlálásokon önmagát cigányként definiálók száma hektikusan változik, ingadozik, ami tovább erősíti a bizalmatlanságot a népszámlálás vonatkozó eredményeivel kapcsolatban. A népszámlálási kategóriák között is igen nagy az eltérés: a cigány nemzetiséget vallók ötször annyian vannak, mint a cigány (lovári, beás, stb.) anyanyelvűek, tehát a cigánysághoz tartozásnak egyáltalán nem feltétele a nyelvismeret. Ezek a különbségek, illetve az adatok időbeni hullámzása azonban semmiképpen sem a census megbízhatatlanságának indikátora, hanem – a népszámlálások közti ingadozást tekintve – pusztán a társadalmi változások lakmuspapírja, illetve – a népszámlálások és a becslések közti különbséget tekintve – a klasszifikációs rendszerek közti különbség látványos megnyilvánulása. Ugyanakkor a népszámlálásoknál sokkal megbízhatóbbnak gondolt becslések is meglehetősen hullámzó, egymástól jelentősen eltérő eredményeket adtak a cigányság lélekszámára vonatkozóan. Mindazonáltal – ahogy a népszámlálás sem „rossz” adatokat közöl – ez a jelenség sem feltétlenül „mérési hiba”, hanem az eltérő módszertani háttér, illetve a cigányság definiálásának szubjektivitása által okozott különbség.

Az 1990-es évek második felében lezajlott „*Ki a cigány?*” vita világított rá élesen arra, hogy a cigányság etnikai besorolása egy szubjektív folyamat, melyet a „klasszifikációs küzdelemben” részt vevő egyének, csoportok alakítanak. Más szóval a cigányság, vagy bármely másik etnikai csoport etnikai határai elmosódottak és folyamatosan mozgásban vannak, éppen ezért az adott csoporthoz tartozók számának, jellemzőinek meghatározására nincs egyetlen és kizárólagos mód (Ladányi–Szelényi 2000a), illetve a különböző eredményre jutó kutatások nem feltétlenül rosszak vagy helytelenek.

Tanulmányunkban ilyen eltérő módszerekkel végrehajtott, a cigányság számának meghatározására (is) irányuló kutatások, adatbázisok összehasonlítására teszünk kísérletet, hogy bemutassuk a klasszifikációs rendszerek közötti különbségeket, és megtaláljuk a különbségek főbb magyarázó tényezőit. Nemcsak az ön- és a külső identifikáció közti különbségeket vizsgáljuk, hanem bemutatjuk a külső minősítések néhány alfajának eltérését, illetve ugyanazon módszer időbeni változásait, dinamikáját. Mindezek által jobban megérthetjük, hogy napjaink Magyarországon kit, hol és mi alapján tekintenek cigánynak.

Munkánkban először áttekintjük, hogy a korábbi kutatások milyen eredményekre jutottak az egyes klasszifikációs rendszerek különbségeiről, részletesen megvizsgáljuk a szakirodalomban a cigányság meghatározásában felmerülő különbségeket, majd saját kutatásainkra alapozva bemutatjuk, hogy a cigányság száma hogyan alakul a különböző klasszifikációs rendszerek szerint, és milyen tényezők húzódnak a különbségek hátterében.

KI A CIGÁNY? A KLASSZIFIKÁCIÓS RENDSZEREK KÜLÖNBSÉGEI A KORÁBBI KUTATÁSOK ALAPJÁN

A cigány népesség számának, egyéb jellemzőinek felmérésekor a legfontosabb azt definiálni, hogy kit is tekintünk cigánynak. Szuhay (1993: 339) tágan, négy szemszögből vizsgálja e kérdést és adja meg ezek előnyeit és hátrányait: 1. statisztikai, szociológiai megközelítés; 2. etnográfiai megközelítés; 3. antropológiai megközelítés; 4. etnikai önazonosság és vállalás figyelembevétele. A legtöbb – általában szociológiai megközelítésű – felmérés azonban más rendszerben vizsgálja e kérdést, és általában Szuhay 1. és 4. pontjára korlátozódnak. Ezen megközelítésben az etnikai klasszifikációnak alapvetően két módja lehetséges: az ön-, illetve a külső minősítés. Önbevalláson alapuló adatokat közölnek például a népszámlálások, de az előzőekben ismertetett okok miatt ezek csak a cigánynak vélt népesség kisebb hányadáról adnak információt. A külső kategorizációt tanulmányozva Ladányi és Szelényi (2004: 126–135) két módszert különböztet meg: egyrészt a szakértők, azaz a romákat vagy a helyi viszonyokat jól ismerő emberek (pl. szociális munkás, önkormányzati dolgozó) segítségével, másrészt a kérdezőbiztosokkal végrehajthatott minősítést. A szakértői minősítést egyes kutatások tovább tagolják, általában az adatközlő etnikai hovatartozása alapján (nem cigány vs. cigány) (ld. Koltai és társai 2011).

A cigányság auto- és a heteroidentifikációja közötti, már említett különbséget a korábbi kutatások több tényezővel magyarázzák. A legtöbbben azt emelik ki, hogy elsősorban az adott időszak társadalmi viszonyainak, valamint a diszkrimináció, a stigmatizáltság és a rasszista közbeszéd mértékének függvényében változik a cigányok önbevallása (ld. Szuhay 2007: 98–99; Ladányi–Virág 2009: 5; Durst 2010: 180; Csepeli–Simon 2004: 135; Fosztó 1997: 27). Szuhay (1997) kiemeli, hogy a fenti különbségben szerepet játszik a cigányság heterogenitása, belső tagoltsága, tehát az a tény, hogy a többségi társadalom szemszögéből egységesnek látszó csoport számtalan kisebb, egymástól sokszor teljesen elzárkózó csoportból áll. Ezáltal nem minden cigány alcsoport tud azonosulni a „cigány” vagy „roma” megnevezéssel, népszámlálási kategóriával, illetve a többi cigány alcsoporttal (Szuhay 1993). Továbbá, a népszámlálási és a becsült roma népességszám közötti eltérést magyarázhatjuk a többségi és kisebbségi nacionalizmusokkal, amelyeknek érdekében áll a cigányság számát jelentősen felülbecsülni (Ladányi–Szelényi 2000a: 180).² De ugyanígy befolyásoló tényező lehet a népszámlálás végrehajtása³ vagy módszertana is (ld. Tátrai 2014: 507–508). Utóbbival kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy mindössze 2001 óta van lehetőség a magyarországi népszámlálásokon többes etnikai kötődés deklarálására. A népszámlálási eredmények egyértelműen bizonyították, hogy – ellentétben a közgondolkodással, amely a magyar és cigány kategóriát egymást kizáró kategóriaként értékeli (Ladányi–Szelényi 2000b; Dupcsik 2005) – a cigányság többsége kettős, magyar és cigány nemzetiségi kötődéssel rendelkezik. Kemény és Janky (2003: 311) megközelítésében az a jelenség, hogy a cigányok jelentős része magyar nemzetiséget (is) vall a népszámlálásokon, nem jelenti azt, hogy a cigányok nem vállalják cigányságukat: *„Az 1993-as felmérés adatai azonban mutatják, hogy a magyar anyanyelvű cigányok többsége ugyan magyar nemzetiségűnek vallja magát, de elismeri cigány származását, és vállalja cigányságát. Nem is tehet mást. Mert környezete szigorúan számon tartja származását.”*

2 Ennek megfelelően mind a többségi társadalom tagjai, mind a romák jelentősen felülbecsülik a magyarországi cigány népesség számát (vö. Marketing Centrum 2009).

3 *„...az önmagukat cigánynak vallók cigánynak tekintett népességen belüli aránya nyilván erősen függ az etnikai alcsoporthoz való tartozástól, a népszámlálást végzők vélt vagy valóságos érdekeitől, a cigányellenes előítéletek pillanatnyi állásától és számos más tényezőtől is.”* (Ladányi–Virág 2009: 5).

A fentiek tükrében tehát megállapítható, hogy a cigányság népszámlálásokon rögzített számának ingadozása nem valamiféle hibának, hanem fontos társadalmi ténynek tekinthető (Ladányi–Szelényi 2004: 127–128).

Az auto- és heteroidentifikáció közötti disszonancia, valamint a cigányság speciális társadalmi helyzete hívta életre azokat a cigánykutatásokat, amelyek keretében a cigányság létszámát, szociodemográfiai (esetleg területi) jellemzőit kívánták felmérni. Magyarországon – csakúgy, mint a környező országokban – ezen felmérések többsége a szakértők általi külső kategorizációt alkalmazta. Mind az 1893-as cigányösszeírás (A Magyarországon... 1895), a Kemény István vezette szociológiai felmérések (ld. Kemény 1974, Kemény 1997, Kemény és társai 2004), az 1980-as évek CIKOBÍ-felmérései (ld. Kocsis–Kovács 1991, Kertesi–Kézdi 1998), vagy napjainkban a Szlovákiai Roma Atlasz (Mušinka és társai 2014, a módszertan angolul: Matlovičová és társai 2012: 78–79), továbbá – nem cigány vonatkozásban – az 1980-as népszámláláshoz kapcsolódó, Hoóz István vezetésével megvalósuló kiegészítő adatgyűjtés (ld. Hoóz 1985), illetve egyéb regionális léptékű kutatások (pl. Keményfi 2002, Tátrai 2010) is ezt a módszert alkalmazták. E kutatások definíciója szerint cigány az, akit a nem cigány környezet különböző ismérvek (életmód, életvitel, antropológiai jelleg) és az együttélés tapasztalatai alapján cigánynak tart (Kemény 1974: 63, Havas és társai 2000: 200–201, Kemény és társai 2004: 12–13). E megközelítés – bár több kritikát is kapott (ld. Ladányi–Szelényi 2000a, 2000b;⁴ Keményfi 2002: 14), illetve a módszer alkalmazhatóságát és korlátait is jelezték (ld. Hoóz 1989) – gyakorlati szempontból a legkönnyebben kivitelezhető módszer, amely pontos kutatási célkitűzések és körültekintő mintavételezés esetén jól hasznosítható (Havas és társai 2000).⁵

A módszer problémáit, korlátait felismerve Keményfi (1999: 143, 2002: 13–15) egy másik megközelítést próbált alkalmazni a szlovákiai Gömörben, és megfordította az általánosan használt minősítést cigánynak tekintve azt, „akiket olyan cigányok, akik magukat romának vallják (!) – különböző ismérvek (életmód, antropológiai jelleg, családi leszármazás) alapján – cigánynak tartanak”. Bár ezzel a megközelítéssel kiküszöbölhetőek lettek volna a nem cigány minősítők előítéletei a klasszifikációs folyamatban, a gyakorlatban a módszer nem működött, mivel egyrészt nem sikerült felkutatni a népszámláláson magukat cigánynak vallókat, másrészt a potenciális adatközlők nem ismerték eléggé a helyi lakosságot ahhoz, hogy elvégezzék az etnikai minősítést, harmadrészt a kapott minősítések egyáltalán nem illeszkedtek a hagyományos etnikai kategóriákhoz (ld. Keményfi 1999, 2002).

Jelentős figyelmet szentelt a különböző klasszifikációs rendszerek tanulmányozásának és összehasonlításának a Ladányi János és Szelényi Iván vezetésével az ezredfordulón lezajlott kutatás, amely egyszerre alkalmaz-

4 „Már a minősítést végzők beosztása és a munkájukkal járó mindennapi tapasztalatok is érthetővé teszik, hogy ez a kiválasztás az ezen intézmények számára problematikus cigány családokat fogja nagyobb eséllyel cigánynak tekinteni, míg az ilyen szempontokból nem problematikus családokat, azokat, amelyek 'olyan rendesek, mintha nem is lennének cigányok', alul fogja reprezentálni. A Kemény-féle kutatás tehát a szociálpolitikai szempontból problematikus cigány népesség igen jó közelítését adja, és egyetértünk abban, hogy e népesség helyzete jelenti napjaink talán legégetőbb szociális feszültségét.” (Ladányi–Szelényi 2000a: 185).

5 „A kutatás céljára ennél jobban használható vagy pontosabb körülírást lehetővé tevő kritériumot nem lehet találni. Ez a meghatározás bizonyosan nem zárja ki azokat, akik öntudatosan vállalják a cigányságukat, de azokat sem, akik erőteljesen megindultak az asszimiláció útján, mert tapasztalataink szerint a nem cigány környezet a sikeresen asszimilálódókról is még nagyon sokáig számon tartja cigány származásukat. Az ily módon meghatározott cigány népességből legfeljebb a nyomtalanul asszimilálódottak maradnak ki, de őket nem is helyes a kutatás alanyainak tekinteni.” (Havas és társai 2000: 201).

ta az auto- és heteroidentifikáció módszereit, azaz az önbevallást, a szakértői és a kérdezőbiztosi minősítést. E vizsgálat folyamán kimutatták, hogy számottevően különbözik a különböző kategorizációs módszerek által cigánynak minősített lakosság társadalmi helyzete, jellemzői, valamint feltárták az etnikai klasszifikáció országoként eltérő mintázatait (Ladányi–Szelényi 2004: 131–135). A kutatás alapján Magyarországon a kérdezőbiztosok által romának minősítetteknek mindössze harmada vallotta magát romának.

Az NCSSZI (Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet) 2010-es kutatása szintén több megközelítést kombinált; két almintájukba egyrészt a többség által cigánynak minősítettek, másrészt a cigányok által cigánynak minősítettek kerültek be (Koltai és társai 2011). A külső minősítést ugyanakkor kombinálták az önbevallással is, és ebből próbálták meg következtetéseket levonni a cigány önidentifikációt befolyásoló tényezőkkel kapcsolatban. Megállapításuk szerint fontos hatása van a cigány identitás vállalására valamely cigány nyelv ismeretének,⁶ a földrajzi elhelyezkedésnek,⁷ a településméretnek⁸ és a vagyoni helyzetnek.⁹ A kutatás fontos különbségeket tett továbbá az egyes cigány alcsoportok között is (Csaba–Závecz 2011).

A különböző népszámlálások, felmérések és kutatások eltérő módszerei, tapasztalatai és eredményei alapján az a következtetés vonható le, hogy sem az önidentifikáció, sem a külső minősítés nem tudja megadni a romák „objektív” létszámát. A különböző külső besorolási módszerek (szakértői, kérdezőbiztosi) pedig mindössze arról tanúskodnak, hogy a kategorizálók kit tartanak romának. Ebből a szempontból e módszerek elsősorban a kategorizációs folyamatról, vagy mondhatjuk úgy is, hogy a hatalmi pozícióban levő kategorizálókról, azok céljairól szolgáltat információt (vö. Jenkins 2005: 137, Ladányi–Szelényi 2000a: 179).¹⁰

KÜLSŐ KATEGORIZÁLÁS A GYAKORLATBAN

A külső kategorizálás nem csak a tudományos kutatásokban játszik szerepet, hanem a mindennapi élet szerves része is. A szakirodalom ezt a hétköznapi kategorizációs gyakorlatot – azaz amikor valakit a nem cigány társadalom cigánynak tekint – gyakran a kizárási technikák részeként azonosítja (pl. Ahmed és társai 2007). Ezt támasztják alá az etnikai klasszifikáció mechanizmusait elemző kutatások is, amelyek hangsúlyozzák az ön- és külső minősítés szituativitását, rugalmasságát, változékonyságát – párhuzamosan a társadalmi változásokkal, illetve igazodva az egyéni és csoportérdekekhez. Ladányi és Szelényi (2000b: 209) megfogalmazásában „a kü-

6 „Ha valaki megérti valamelyik cigány nyelvet, akkor nagyobb valószínűséggel vallja magát romának vagy cigánynak, mint az, aki nem érti azt meg.” (Csaba–Závecz 2011: 30).

7 „Ha valaki az Alföldön, Budapest iparvidéken, Északon vagy a Dél-Dunántúlon él, akkor nagyobb valószínűséggel vallja magát romának vagy cigánynak, annál, aki Keleten él.” (Csaba–Závecz 2011: 30).

8 „Minél kisebb lélekszámú településen lakott a megkérdezett személy, annál inkább vallotta magát romának/cigánynak.” (Csaba–Závecz 2011: 30-31).

9 „A jó vagyoni helyzetű, a környezetük által romának tartott egyének nagyobb valószínűséggel ’nem vállalták’ származásukat.” (Csaba–Závecz 2011: 31).

10 Az adott kutatás céljainak megfelelően a ’hatalomnak’, a kategorizálónak – a tudományos ismeretszerzés mellett – konkrét célja lehet az adott felméréssel, a cigányság számbavételével. Ilyenek lehetnek a szociális helyzet, a szegénység és kirekesztettség vizsgálata (pl. Koltai és társai 2011), a munkaerő-piaci lehetőségek és politikák optimalizálása (Fleck–Messing 2010), de az önkormányzati, iskolai, stb. források elosztásánál is jelentős szerepet játszhatnak ezen adatok. Mivel az eredményekhez esetenként komoly települési, intézményi, politikai érdekek fűződnek, fontos megjegyezni, hogy ezek jelentősen befolyásolhatják a kapott adatokat, általában megemelve a cigányságra vonatkozó számokat. Erre talán a legjobb példa a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területi Cigány Kisebbségi Önkormányzat által összeállított, a későbbiekben részletesebben is bemutatásra kerülő adatsor.

lönböző kizárási stratégiák igyekeznek felnagyítani és megmerevíteni a 'kisebbség' és a 'többség' közötti különbségeket. Ezeknek a stratégiáknak ugyanúgy része lehet a rasszjegyek jelentőségének mérhetetlen eltúlzása, szociális és etnikai problémák egymásba mosása, mint ahogyan az etnikai keveredés tabuként való kezelése, vagy a 'többségi' és 'kisebbségi' társadalom 'jellegzetességeinek' egymás ellentétéként való megfogalmazása."

A hatalmi pozícióból történő külső identifikációnak közvetlen hatása van a kívülről sokszor egységesnek látszó csoport önidentifikációjára is, így a külső kategorizáció az identitás forrásává válhat, amely ezáltal megváltozhat, avagy folyamatosan átalakulhat (ld. Oblath 2006: 53, Stewart 2010: 44–46).

A külső minősítés vizsgálatánál alapvető fontosságú az a kérdés, hogy kit tekint a külvilág, a társadalmi környezet cigánynak. Mindez nem lenne kérdés, ha lenne bármilyen objektív tényező, ami alapján biztosan azt lehetne mondani valakiről, hogy roma; de ilyen tényező nem létezik. Éppen ezért a kérdés nemcsak arra irányul, hogy milyen szempontok alapján tekintenek valakit cigánynak, hanem arra is, hogy mennyire konzisztens, illetve mennyire változékony ez a minősítési rendszer, mennyire befolyásolja a klasszifikációt a minősítő személye.¹¹

A minősítés szempontjait vizsgálva rendkívül tarka kép tárul elénk. A kategorizálást végző személyek a legváltozatosabb ismérvek alapján tekintenek egyeseket cigánynak, míg másokat nem. Kétségtelen, hogy a legtöbb kutatás megemlíti, sőt a legfontosabb tényezők közé sorolja az antropológiai jelleget (bőrszín), illetve a leszármazás (családi kapcsolatok, kötelékek) ismeretét (pl. Hoóz 1989; Keményfi 1999, 2002; Virág 2000, 2010; Kemény–Janky 2003; Prónai–Vajda 2005; Durst 2006, 2010; Tátrai 2010; Csepeli és társai 2014). Bár általában a vegyes házasságból származókat is cigánynak szokták tekinteni, ebben a kérdésben számos kivételről tudósít a szakirodalom (pl. Ladányi–Szelényi 2004, Virág 2016), amelyben a helyi sajátosságoknak döntő szerepe van. A vegyes házasságok, melyek egyben a többségi társadalom részéről tartósan fenntartani kívánt etnikai határok átlépését is jelentik, szoros összefüggésben vannak a Jenkins (2005: 141) által is bemutatott szexuális tabusítással, azaz a vegyes kapcsolatok stigmatizálásával, más megfogalmazásban „*aki cigánnyal hál, cigánnyá válik*” (Szuhay Pétertől idézi Durst 2006: 82). Sőt, ezen logika mentén tekinti cigánynak a környezete azt is, aki cigányok között él (Oblath 2006: 53, Csepeli–Simon 2004). A fenti, objektívnek gondolt tényezőkről azonban sokszor bebizonyosodik, hogy valójában egyáltalán nem objektívek, és nem felelnek meg a sztereotípiáknak (pl. cigány származású személyek is lehetnek világos bőrűek), így a minősítési folyamat során sokkal szubjektívebb szempontok is jelentőséget kapnak. Ezek közül a legfontosabb minősítési szempont az életmód: cigány az, aki „cigány módon” él. Természetesen a „cigány életmód” tág kategóriája teljesen relatív és szintén sztereotípiákon alapul. Ezen szempontok közé sorolhatjuk, ha valakinek sok gyereke van, munkanélküli, szegény, telepen, rossz körülmények között él, iskolázatlan (Durst 2006: 82, Ahmed és társai 2007: 243), de szerepet játszhat a minősítésben a valláshoz, munkához való viszony, házasságkötéskor betöltött életkor (Keményfi 1999: 154), az öltözködés (Dupcsik 2005), sőt a beszédmód, illetve a cigány nyelv ismerete is (Csepeli–Simon 2004: 148). Más kutatások – a bőrszín mellett – a tisztaság és az éhség tematizálását látták meghatározónak (Horváth 2009).

¹¹ Ladányi és Szelényi (2000b: 205) megfogalmazásában: „*Ugyanazt a személyt definiálja cigánnyá a rendőr, az iskolaigazgató, a szomszéd, a munkatárs, a kérdezőbiztos, a falusi ember, a városlakó, a munkás, a vállalkozó, a paraszt, a kereskedő, a 'népies' vagy 'urbánus' értelmiségi, vagy indokolt-e azt feltételeznünk, hogy életük mindennapi gyakorlatában a klasszifikációs művelet minduntalan végrehajtó egyének, attól függően, hogy a társadalomban hol helyezkednek el, és annak függvényében, hogy a társadalmi feltételek hogyan változnak, részben eltérő kritériumokat használnak klasszifikációs gyakorlatukban?*”

A külső minősítés szilárdságát, bizonyosságát leginkább meghatározó tényező az adott település mérete. Minél kisebb egy település, annál biztosabb, határozottabb a külső minősítés, hiszen annál jobban ismerik egymást az emberek (Virág 2010, Ladányi–Szelényi 2004). Aprófalvak esetében a származás ismerete a meghatározó, de természetesen esetenként itt is közrejátszhat az életmód a minősítésben. A nagyobb települések esetében – amelyeket nem hálóznak be teljesen a minősítő személyes kapcsolatai – azonban sokkal bizonytalanabbá válik a minősítés (ld. Hoóz 1985, Keményfi 2002, Tátrai 2010). Virág (2010: 14) általános iskolákban elvégzett kutatása szerint a tanárok a nagyobb településeken *„hajlamosabbak voltak azokat a gyerekeket cigánynak tekinteni, akik a település 'cigányok lakta' részén éltek.”* Bulgáriai példák alapján hasonló következtetésre jutott Ladányi és Szelényi is (2004: 129). Nagyobb településeken tehát a származás szerinti minősítés helyett olyan szociális jellemzők kerültek előtérbe mint a szegénység, a szegregált lakóhely vagy a név (Virág 2010: 14–15, Virág 2016: 8). Ugyanakkor Budapest iskolai cigánystatisztikáit vizsgálva Solt Ottilia elsősorban a minősítés iskolánként teljesen eltérő alapjait, bizonytalanságát és változékonyságát emeli ki (Solt 1998: 296–297).

Utóbbi gondolatkör átvezet minket a minősítő szerepéhez a klasszifikáció folyamatában. Mind hazai (pl. Ladányi–Szelényi 2004), mind nemzetközi (pl. Telles–Lim 1998, Ahmed és társai 2007) példák azt mutatják, hogy a minősítő személye döntő hatással van a kategorizációra. Cigány–nem cigány viszonylatban általában (nem cigány minősítő esetében) a kizárást szokták kiemelni, ami elsősorban a bizonytalan/köztes esetek cigányként való megjelölését jelenti. Régióknak egyéb viszonylataiban (pl. magyar–román) azonban a minősítők jelentős részben a saját nemzetiségükhöz sorolják a bizonytalan/köztes eseteket (ld. Ahmed és társai 2007), ezáltal is „erősítve” a saját nemzetiséget. De ugyanilyen fontos lehet a kérdezőbiztos/kutató nemzetisége is, amely egyfajta „megfelelési kényszert” válthat ki a minősítőnél (Tátrai 2013). Ugyanakkor a külső minősítés folyamatát sokszor befolyásolhatja az, ha a minősítő ismeri a minősített személy etnikai önbevallását (Ahmed és társai 2007: 239).

A fentiekből jól látható, hogy a kategorizáló és a kategorizált viszonya egyenlőtlen viszony. A nagyobb – intézményes vagy informális – hatalommal rendelkező szereplő (egyén vagy csoport) tudja meghatározni a kategorizáció kereteit (Pulay 2007, Feischmidt 2013),¹² jelen esetben, hogy ki a cigány.¹³ Ezért Ladányi és Szelényi (2004: 126) az etnikai besorolást a „klasszifikációs küzdelmek” részének tekinti.¹⁴ Jenkins (2005: 146) értelmezésében a folyamat nem csupán klasszifikációs kérdés; *„szükségszerű módon a kérdéses csoport szociális világába való beavatkozást is jelenti, amely a szituáció sajátosságaitól függően megváltoztatja mindazoknak az életét, akik hozzátartoznak.”*

12 „Az etnikai identifikáció, az etnikai hovatartozás kinyilvánítása minden esetben feltételezi a kategorizált és a kategorizáló szerepek vagy pozíciók kettősségét és együttes jelenlétét. E pozíciók társadalmi és gazdasági viszonyokba ágyazottak, vagyis helyzetük egymáshoz képest egyenlőtlen. A 'kategorizáló' és a 'kategorizált' közti egyenlőtlenség létét önmagában igazolja, hogy előbbi rendelkezik azzal az intézményes vagy informális hatalommal, mely a tőle származó definíciók érvényre juttatását, valósként és hitelesként történő megjelenítését teszi lehetővé.” (Pulay 2007: 107).

13 „A 'cigány' nagymértékben annak a külső kategorizációnak a terméke, amely egyfelől ellenőrzése alá akar vonni deviáns módon viselkedő csoportokat (pl. vándorokat, bűnözőket), másfelől meg akarja akadályozni, hogy túlságosan integrálódjanak [...] A külső kategorizációnak fontos szereplői a közigazgatás és a politika helyi intézményei, amelyek a szimbolikus politikán túl igazgatási eszközökkel is rendelkeznek ahhoz, hogy erőforrásokhoz juttassanak embereket, míg másokat megakadályoznak ebben.” (Feischmidt 2013: 93).

14 „A klasszifikációs küzdelemnek a kimenetelét távolról sem csupán a besorolás tárgyát képező személy társadalmi vagy netalán biológiai-genetikai jellemzői befolyásolják, hanem súlyosan meghatározóak ebben a folyamatban a besorolást végzők érdekei, előítéletei és társadalmi jellemzői is.” (Ladányi–Szelényi 2004: 126).

A témában született hazai vizsgálatokat áttekintve összességében arra a következtetésre juthatunk, hogy a cigányság külső minősítő általi kategorizációjában alapvetően két, lényegében kizárási szempont/technika érvényesül. Az első a faji/bőrszín alapú megkülönböztetés, amely magába foglalja a leszármazás ismerete szerinti besorolást is. A másik fontos tényező a sztereotípiák kivetítése, amely leginkább a „cigány életmódra” vonatkozik: az a cigány, aki piszkos, tanulatlan, szegregáltan él, munkanélküli, sok gyereke van, stb. Ennek tulajdonképpen részét képezi, de önmagában is fontos a szakirodalom által gyakran ismételt jelenség, a szegénység etnicizálódása (ld. Váradi 2007: 77–78, Ladányi–Szelényi 2000a: 189), tehát a szegény, marginalizált helyzetben élők cigányként való megjelölése. A kizárási stratégiák megléte mellett fontos jellemző a befogadási stratégiák hiánya is: a romák külső minősítésénél nem játszik szerepet belső tagoltságuk, önidentifikációjuk (pl. különbségek romungró, lovári, beás, stb. között), holott ez a romáknál fontos distinkciós tényező. A fenti paraméterekkel jellemezhető kategorizációs rendszert Durst (2006: 85) a Brubaker (2001) és Jenkins (2005) által leírt csoportizmus (*groupism*) részeként azonosítja, amelyben a minősítő az etnikai kategóriákat egymástól élesen elkülöníti belülről mintegy homogénnek, kívülről pedig zártnak tételezve azt. Valójában e kategorizációs rendszer térben és időben egyaránt rendkívül változékony, a társadalmi változásokkal együtt folyamatos átalakulásban van, hiszen „a külső meghatározás szükségszerűen társadalmi viszonyokba ágyazott” (Jenkins 2005: 129). Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy e dinamika, rugalmasság, valamint a lehetséges egyéni határátlépések ellenére – mint azt a kizárási stratégiák dominanciája is mutatja – a cigányság mint csoport határai merevek és állandóak. Ez elsősorban a cigányságnak a társadalmon belüli kedvezőtlen és diszkriminált pozíciójával hozható összefüggésbe, amit a többségi társadalom – saját privilegizált pozícióját, az erőforrásokhoz való egyenlőtlen hozzáférést védve – továbbra is fent kíván tartani; megmerevítve ezáltal az etnikai határt és megnehezítve az etnikai határátlépéseket (vö. Wimmer 2013: 207–210).

MÓDSZEREK, HIPOTÉZISEK

Munkánk során a különböző klasszifikációs rendszereket területi (települési) alapon vizsgáltuk, azaz az egyes rendszerek összevetését nem a személyek, hanem a települések szintjén végeztük. Egyaránt felhasználtuk egyes korábbi vizsgálatok eredményét, a népszámlálási adatokat, valamint saját vizsgálatokat is folytattunk. A felmérések (a népszámlálásokat leszámítva) mind a külső besorolás módszerét alkalmazták. Az auto- és heteroidentifikáció összevetésére országos szinten is lehetőségünk nyílt, míg a különböző külső kategorizációs módszereket Szabolcs-Szatmár-Bereg megye példáján tanulmányoztuk.

A Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszékének (DE TTT) munkatársai 2010 és 2013 között készítették el azt az országos felmérést, amely során az ország minden településéről gyűjtöttek adatokat a cigány lakosság számára (Pénzes–Pásztor 2014). Az adatgyűjtés módszertana leginkább a CIKOBI 1984–87-ben lefolytatott települési szintű adatfelvételével mutat hasonlóságot, tehát mindkét vizsgálat a szakértői besorolásra támaszkodott. A tanszék munkatársai minden települést megpróbáltak telefonon vagy személyesen elérni, bár néhány település esetén erre nem volt szükség, mivel egyes szakértők ismerete több településre is kiterjedt. A kutatás során a roma lakosság arányára vonatkozóan elsősorban a települési önkormányzatok reprezentánsai (polgármester, jegyző, egyéb önkormányzati munkatárs) szolgáltatott adatokat személyes tapasztalataikra hagyatkozva. Az önkormányzatok azonban több esetben a cigány kisebbségi ön-

kormányzatra hárították e kérdést. A 'ki a cigány' kérdést tehát kutatásunk a gyakorlatiasság szemszögéből közelítette, és a Kemény-féle definíció módosított formáját használta: cigány az, akit a (cigány vagy nem cigány) környezete különböző ismérvek (életmód, életvitel, antropológiai jelleg) és az együttélés tapasztalatai alapján cigánynak tart. Egyaránt voltak tehát cigány (CKÖ vezetők, roma polgármesterek), illetve nem cigány adatközlők, és Keményfi (1999) kutatásával szemben esetünkben jól működött a cigány adatközlők bevonása a folyamatba – vélhetőleg az adatközlők intézményi háttere miatt.

Az országos felmérés során megfigyelt, roma és nem roma adatközlő által szolgáltatott eredmények közti – helyenként feltűnő – különbség inspirálta a második kutatásunkat, amely már kimondottan a klasszifikációs rendszerek összehasonlítását tűzte ki céljául. E felmérés 2015 tavaszán zajlott le; a DE TTT munkatársai a fenti módszerrel egyszerre keresték meg a települési önkormányzatokat és a roma nemzetiségi önkormányzatokat (RNÖ) Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Ugyancsak felhasználtuk a 2016 első felében készült kérdőíves kutatás adatait, amely a 2015-öshöz hasonló módszerrel készült (részletesen ld. Pénzes 2016).

Fontos megemlíteni, hogy a megközelítésünk makroszintű, tehát nem a klasszifikációs rendszerek egyéni minősítését nézzük, hanem a települési szintű eredményeket. Célunk nem az volt, hogy meghatározzuk, hogy ki mi alapján végzi a kategorizációt (bórszín, életmód), hiszen az adatközlők nagy száma alapján ez nem is lehetséges. Célunk inkább feltárni a különböző klasszifikációs rendszerek (pl. önkormányzati dolgozó vs. RNÖ vs. népszámlálás) közötti hasonlóságokat és különbségeket.

A kutatás folyamán az 1. táblázatban felsorolt felmérések, adatsorok eredményeit vetettük össze.

1. táblázat. A vizsgálatba bekerült adatforrások módszer és a vizsgált terület szerint

Országos szint		Szabolcs-Szatmár-Bereg megye		
önbevallás	külső minősítés	önbevallás	külső minősítés	
			adatforrás neve	vizsgált települések száma
2011 népszámlálás	DE2010–13	2001 népszámlálás	Megyei Önkormányzat, 2000	83
			MTA RKK 2000-01	201
		2011 népszámlálás	DE 2010 ^a	229
			TCKÖ 2010 ^b	229
			TÁMOP 2012 ^c	124
			DE 2015 HÖK ^d	177
			DE 2015 RNÖ ^d	70
			DE 2016 HÖK ^e	164
			DE 2016 RNÖ ^e	103

^a Debreceni Egyetem (DE) országos felmérésének megyei adatai

^b Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területi Cigány Kisebbségi Önkormányzat (TCKÖ) adatai

^c TÁMOP 5.2.1 Gyermekesély programjának adatai

^d DE 2015-ös adatgyűjtésének helyi önkormányzati (HÖK) és roma nemzetiségi önkormányzati (RNÖ) adatai

^e DE 2016-os adatgyűjtésének helyi önkormányzati (HÖK) és roma nemzetiségi önkormányzati (RNÖ) adatai

Az auto- és heteroidentifikáció közti eltérésekre a szakirodalom alapján az alábbi hipotéziseket állítottuk fel (kizárólag a fenti módszer alapján mérhető jellemzőket figyelembe véve):

1. A szakirodalom és korábbi kutatásaink alapján feltételeztük, hogy a településméret jelentősen befolyásolja a külső minősítést, hiszen nagyobb településeken a minősítők személyes kapcsolatrendszere már nem fedti le az egész települést, tehát az információk nem feltétlenül személyes ismeretségen, pl. a leszármazás ismeretén alapulnak.
2. Több kutatás is azt találta (pl. Prónai–Vajda 2005, Csaba–Závecz 2011), hogy a cigány nyelv ismerete hatással van a cigány önidentifikációra – ebből következően azt feltételeztük, hogy minél nagyobb az önmagukat cigánynak vallókon belül a cigányul beszélők aránya a népszámlálás szerint, annál közelebb lesz egymáshoz a cigányság becsült és népszámlálási lélekszáma.
3. Szintén feltételezhető, hogy a cigánynak gondolt lakókörnyezet hatása is erősítheti az önbevallást. Munkánkban ezt a hipotézist – a lokális lakókörnyezet ismeretének hiányában – úgy módosítottuk, hogy azt feltételeztük, minél magasabb a cigányok aránya egy településen, annál kisebb lesz a különbség a becsült és a népszámlálási számuk között.
4. Ladányi és Szelényi (2000a: 189) közel két évtizedes hipotézise szerint „*elképezhető – s tanulmányozandó –, hogy a cigányság becsült száma nem változik-e a szegénység terjedésével.*” A szegénység cigányként való megjelölésére alapozva azt feltételezzük, hogy egyes társadalmi-gazdasági indikátorok (kiemelten a jövedelem) összefüggésben vannak a külső minősítéssel.

Az ön- és külső identifikáció közti különbség magyarázatánál tehát négy tényező (településnagyság, nyelv, koncentráció, jövedelem) szerepét vizsgáltuk kiemelten. A roma és nem roma adatközlő általi külső minősítések közti eltérésre pedig egy hipotézist állítottunk fel:

Mivel a szakirodalom alapján a minősítő személye jelentősen befolyásolja a minősítés eredményét (pl. a bizonytalan/köztes esetek saját nemzetiséghez sorolása miatt), azt feltételeztük, hogy a roma adatközlők (RNÖ, TCKÖ) magasabb roma lélekszámot határoznak meg, mint a nem roma adatközlők.

EREDMÉNYEK

Önbevallás és külső minősítés egymáshoz való viszonya

Mind a hazai népszámlálások, mind a különböző felmérések azt mutatják, hogy a magyarországi cigány népesség lélekszáma nő, bár – ahogy arra korábban utaltunk – a növekedés mértéke egyenetlen, és még az azonos időszakban született becslések eredményei között is jelentős különbség van. Mindezek ellenére a népszámlálási adatok és a becslések közötti különbség meglepően stabilnak mutatkozik; az elmúlt 30 év néhány országos felmérését összevetve az elmúlt három népszámlálás eredményeivel azt kapjuk, hogy a becslések szerint közel háromszor annyi roma él az országban, mint a censusok szerint (2. táblázat). Ebbe a sorba kiválóan illeszkedik a 2010–13 között lefolytatott vizsgálatunk, amely szerint a különbség 2,8-szoros.

2. táblázat. A cigánynak minősített népesség és az önmagát cigánynak vallók számának egymáshoz viszonyított aránya Magyarországon néhány felmérés tükrében

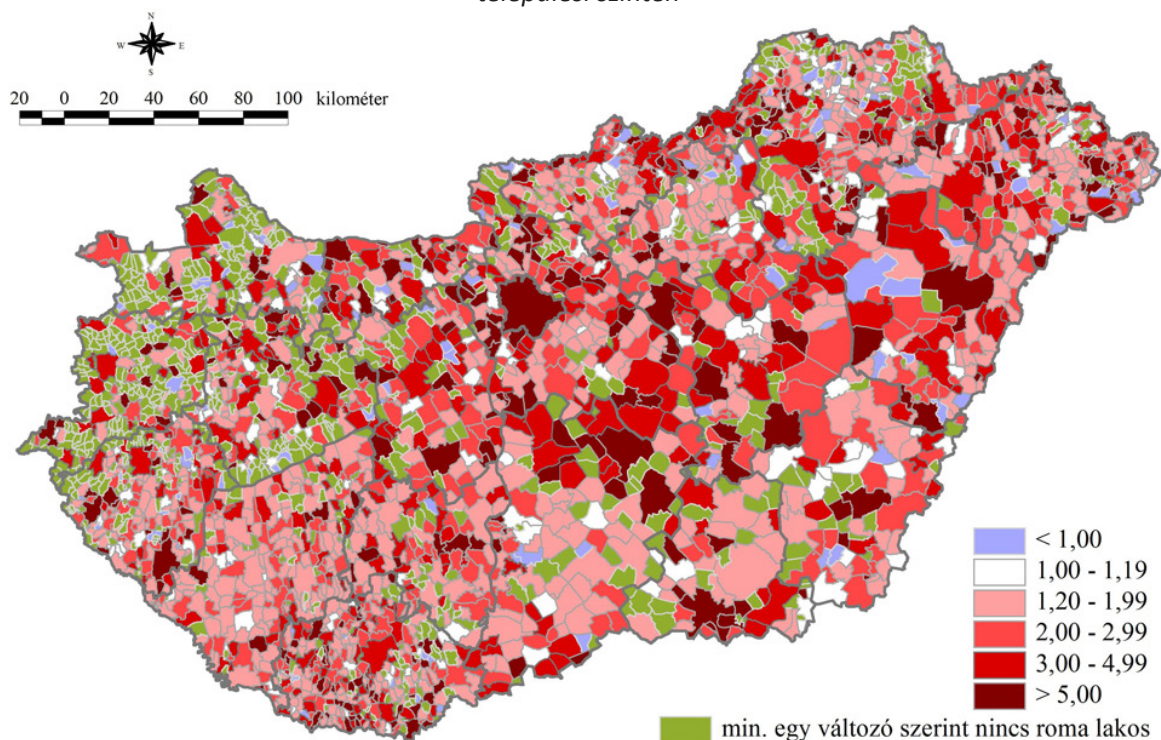
Időpont	A cigányok száma		Külső- és önminősítés hányadosa
	becslés szerint	népszámlálás szerint	
1984–87	380.000	142.683	2,66
1993a	468.000	142.683	3,28
1993b	394.000	142.683	2,76
2000–01*	..	-	2,72
2003	570.000	205.720	2,77
2011	658.000	315.583	2,09
2010–13	876.000	315.583	2,78

*A felmérésben az önmagukat romának minősítők arányát adták meg azok körében, akiket a szűrővizsgálat kérdezőbiztosaként kategorizált.

Források: 1984–87: CIKOBÍ-adatokat összegyűjtötte Kocsis–Kovács (1991); 1993a: Kemény (1997); 1993b: Mészáros és társai (1994); 2000–01: Ladányi–Szelényi (2004); 2003: Kemény és társai (2004); 2011: Habcsek (2007) előreszámítása; 2010–13: Pénzes és társai (2015).

Az auto- és heteroidentifikáció fenti különbségét számos tényező befolyásolja. Ezek közül mi az egyik legfontosabbnak a településméret hatását találtuk. Felmérésünk szerint minél nagyobb egy település, annál nagyobb a különbség a cigányság becsült és népszámlálási létszáma között (3. táblázat). E jelenség legfőbb magyarázatát a módszerben kell keresnünk: már Hoóz (1985) kutatásából kiderül, hogy az általa alkalmazott – a személyes ismeretekre alapozott – társadalmi minősítés módszere maximum 1500–2000 fős település nagyságig működik. Felmérésünk azt mutatja, hogy éppen a 2000 fős létszám az a határ, ami alatt már nincs lényeges hatása a település nagyságnak, míg felette jelentősen nőnek a két adatsor közti különbségek.

1. ábra. A becsült (2010–13), illetve népszámlálási (2011) cigány létszám egymáshoz viszonyított aránya települési szinten

3. táblázat. A becslt (2010–13), illetve népszámlálási (2011) cigány létszám egymáshoz viszonyított aránya településnagyság szerint

Megye	A becslt/ népszámlálási cigány arány a településnagyság (fő) szerint									össze- sen
	>100.000	50.000– 99.999	20.000– 49.999	10.000– 19.999	5.000– 9.999	2.000– 4.999	1.000– 1.999	500– 999	0–499	
Budapest	5,97	-	-	-	-	-	-	-	-	5,97
Baranya	3,69	-	2,66	2,94	3,14	3,44	1,72	2,32	2,38	2,67
Bács-Kiskun	8,19	-	2,92	2,19	2,52	2,30	2,81	2,91	4,18	3,13
Békés	-	7,38	2,26	1,86	1,72	1,73	2,45	1,60	2,55	2,19
Borsod-Abaúj- Zemplén	3,87	-	4,29	2,37	2,77	1,98	1,99	1,67	1,67	2,38
Csongrád	7,96	-	2,52	4,38	5,22	2,38	2,05	2,37	3,82	4,43
Fejér	3,42	-	3,17	2,91	3,09	2,50	2,83	3,26	-	2,88
Győr-Moson- Sopron	1,50	2,23	1,91	2,15	6,15	3,13	2,73	2,46	2,80	2,24
Hajdú-Bihar	7,65	-	3,48	2,31	2,44	1,98	1,72	1,78	2,73	2,65
Heves	-	2,50	1,20	3,12	2,51	1,99	1,79	1,54	1,63	1,91
Komárom- Esztergom	-	4,45	3,46	3,99	4,80	3,95	3,76	2,12	7,94	4,01
Nógrád	-	-	3,50	5,88	2,44	2,21	1,83	2,25	1,69	2,53
Pest	-	10,05	5,34	2,50	3,37	2,55	2,40	2,40	2,72	3,38
Somogy	-	1,77	1,84	1,61	2,28	2,08	1,93	1,76	1,78	1,84
Szabolcs-Szatmár- Bereg	4,59	-	-	2,62	1,66	2,17	2,22	2,11	2,23	2,30
Jász-Nagykun- Szolnok	-	5,01	3,38	5,69	2,70	2,14	1,61	2,85	1,58	2,86
Tolna	-	-	1,75	1,70	1,71	2,58	2,51	1,89	2,60	2,19
Vas	-	4,18	-	3,06	5,70	2,04	3,81	3,08	2,94	3,21
Veszprém	-	4,84	4,28	3,53	2,70	3,45	3,22	3,73	2,25	3,43
Zala	-	4,07	6,68	-	4,48	2,40	1,92	2,40	1,89	2,88
Ország összesen	5,42	4,29	3,53	2,68	2,60	2,23	2,03	1,99	2,03	2,79

Ugyanakkor a 3. táblázatból is látható, hogy a településnagysággal való összefüggés már a megyei szinten sem teljesül maradéktalanul. Szintén nem mutatható ki a településnagyság meghatározó szerepe a vizsgálatba bekerült többi Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei, a megye településállományának csak kisebb-nagyobb részét lefedő felmérés esetében. Mindez nem jelenti azt, hogy nincs összefüggés a két jelenség között, mindössze azt illusztrálja, hogy a helyi sajátosságok torzító hatása országos szinten már kevésbé jelenik meg.¹⁵ Ezzel összefüggésben megállapítható az is, hogy a cigányság becslt és népszámlálási létszámának egymáshoz viszonyított arányában földrajzi szabályszerűségek sem figyelhetők meg, mindössze a településnagyság szerepe rajzolódik ki az 1. ábrán.

A településnagyság mellett más tényezők hatását is vizsgáltuk a becslt/népszámlálási roma népesség arányának alakulására. Ezek közül a cigány nyelv ismeretének fontosságát – egyes korábbi kutatásokkal és hipotézisünkkel ellentétben – felmérésünk nem erősítette meg; azaz nem találtunk szignifikáns összefüggést a népszámlálás szerint cigányul beszélők (cigány anyanyelvűek vagy családi, baráti körben cigány nyelvet használók) összes roma lakoson belüli aránya, illetve a becslt/népszámlálási roma népesség aránya között.

A nyelvvel szemben a cigány népesség települési koncentrációja meghatározó tényezőnek tűnik. Minél

15 Az önminősítés és a külső kategorizálás viszonyában fontos megemlíteni, hogy bár a regionális különbségek számottevők (ld. 2. táblázat), ezek mögött sem települési, sem megyei szinten nem találtunk összefüggéseket.

nagyobb a magukat romának vallók aránya egy településen, annál kisebb az eltérés népszámlálási és becslés számuk között. Ez alapján a roma népesség koncentrációja valóban befolyásolhatja az identitásvállalás mértékét. Ugyanakkor az összefüggés értelmezésekor fontos figyelembe venni, hogy ez az összevetés matematikailag is behatárolt.¹⁶ Szintén óvatosságra int az oksági viszonyok feltárásánál, hogy míg a cigányok népszámlálási aránya szerint egyértelműnek tűnt az összefüggés, addig a romák becslés aránya szerint nem találtunk hasonlóan egyértelmű kapcsolatot. Ennek egyik lehetséges oka, hogy míg a népszámlálás szerinti összevetésnél a nagyobb városok, ahol a legnagyobb a különbség az önbevallás és a minősítés között, az alacsonyabb koncentrációjú (1% alatt vagy 1–5%) kategóriákba kerültek, addig a becslés szerint ugyanezen települések már többnyire alacsony és közepes (5–10%) kategóriában szerepelnek (4. táblázat).

4. táblázat. A becslés (2010–13), illetve népszámlálási (2011) cigány létszám egymáshoz viszonyított aránya a romák települési aránya szerint

A romák települési aránya (%)	A becslés és a népszámlálási cigány létszám egymáshoz viszonyítva, ha	
	a települési cigány arány a népszámlálás szerint	a települési cigány arány a becslés cigány létszám szerint
1 alatt	5,01	1,96
1–5	4,00	2,49
5–10	2,52	4,19
10–20	2,08	2,89
20–30	1,56	2,27
30 fölött	1,34	2,15

A becslés/népszámlálási roma arányt összevetettük az adott település egyéb demográfiai, iskolázottsági, gazdasági aktivitási és jövedelmi jellemzőivel is (5. táblázat). A demográfiai jellemzőknél azt találtuk, hogy minél fiatalosabb egy település korszerkezete (minél nagyobb a 0–14 évesek aránya), illetve minél nagyobb a 6 fősnél nagyobb háztartások aránya, annál kisebb az eltérés a romák népszámlálási és becslés létszáma között. Meglepő módon a természetes szaporodás értékeivel nincs ilyen egyenes arányosság. Az iskolázottság, gazdasági aktivitás és a jövedelem szintén arányosan viszonyul a becslés/népszámlálási cigány arányhoz: minél kisebb a legfeljebb általános iskolát végzettek aránya, és minél magasabb a foglalkoztatottsági ráta, az aktivitási ráta és az egy főre jutó jövedelem, annál nagyobb a különbség a cigány önbevallás és külső minősítés között.

5. táblázat. A becslés/népszámlálási cigány arány egyes kiválasztott mutatók tükrében

Az adott mutató értéke	A becslés/népszámlálási cigány létszám egymáshoz viszonyított aránya						
	a természetes szaporodás mértéke szerint	a 14 éven aluliak aránya szerint	a 6-x fős háztartások aránya szerint	a legfeljebb általános iskolát végzettek aránya szerint	az egy főre eső jövedelem szerint	a foglalkoztatási ráta szerint	az aktivitási ráta szerint
legalacsonyabb	2,42	5,08	4,42	4,28	1,80	1,83	1,86
alacsony	2,47	3,33	2,97	2,83	2,24	2,34	2,22
közepes	2,87	3,03	2,74	2,34	2,52	2,90	2,99
magas	3,52	2,72	2,43	2,22	2,66	3,36	3,22
legmagasabb	2,25	1,88	1,83	1,78	4,57	4,98	4,86

16 Erre egy példa: Egy 1000 fős településen, ahol a lakosság 70%-a (700 fő) magát cigánynak vallja, ott maximum 1000 főt lehet cigánynak minősíteni, így a becslés/népszámlálási cigány arány maximális értéke 1000/700=1,43. Ezzel szemben egy 1000 fős településen, ahol a lakosoknak csak 5%-a (50 fő) vallja magát cigánynak, ott még a maximumtól távol eső becslés (pl. 200 fő) esetében is sokkal magasabb a vonatkozó érték (200/50=4).

A szegénység etnicizálódásának vizsgálatához az 5. táblázatban szereplő mutatókat nem csak a becült/népszámlálási cigány aránnyal vetettük össze, hanem külön a népszámlálási és külön a külső minősítésből származó települési arányokkal. Bár a korreláció értékei nagyon hasonlóan alakulnak mind a népszámlálási, mind a becült adatok esetében, a 6. táblázatból jól látható, hogy a demográfiai jellegű indikátorok inkább a népszámlálási adatokkal mutatnak szorosabb kapcsolatot, míg a társadalmi státusszal kapcsolatos mutatók inkább a becült cigány adatokkal vannak szorosabb összefüggésben. Utóbbi arra utal, hogy a szegénység, illetve a marginalizáltság valóban közrejátszhat a minősítési folyamatban.

6. táblázat. A cigányság helyi arányának korrelációja egyes kiválasztott mutatókkal

	Természetes szaporodás (‰)	14 éven aluliak aránya	6-x fős háztartások aránya	Legfeljebb általános iskolát végzettek aránya	Egy főre eső jövedelem	Foglalkoztatási ráta	Aktivitási ráta
A népszámlálási cigány népesség települési aránya	0,341	0,636	0,615	0,632	-0,517	-0,648	-0,532
A becült cigány népesség települési aránya	0,336	0,618	0,566	0,656	-0,556	-0,678	-0,552

KÜLSŐ MINŐSÍTÉSEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYÉRE VONATKOZÓAN

Az auto- és heteroidentifikáció mellett kutatásunk kiemelt figyelmet szentelt a különböző külső minősítések összehasonlításának Szabolcs-Szatmár-Bereg megye példáján. E 2000 és 2016 között született felmérések legnagyobb meglepetése, hogy a felmérések nem egy lineáris roma lélekszám-növekedésről tudósítanak (7. táblázat). Az öt legnagyobb minta 141 közös településén 2000–2001-ben az MTA RKK vizsgálata szerint 41,3 ezer (16,1%), a 2010-es TCKÖ-adatok szerint 65,8 ezer (26,6%), a DE 2010–2013-as országos felmérésének Szabolcs-Szatmár-Bereg-re vonatkozó, 2010-es datálású felmérése alapján 56,9 ezer (23%), a DE 2015-ös önkormányzati becslései alapján csak 46,7 ezer (19%), míg a DE 2016-os önkormányzati becslései szerint 51,8 ezer (20,2%) roma lakos élt. Ha kisebb mintákat hasonlítunk össze azonos időszakra, akkor is látványos eltéréseket kapunk: ezek közül itt mindössze azt emelnénk ki, hogy még a teljesen azonos módszerrel készült 2015-ös és 2016-os felmérés között sem elhanyagolható a különbség (cigányok aránya 19,4% vs. 20,7% 158 közös településen). Ugyanakkor a 2015-ös és 2016-os adatsorok összevetéséből az is jól látszik, hogy a külső minősítés különböző altípusai (helyi önkormányzat, ill. roma nemzetiségi önkormányzat becslése) közötti különbség nagysága és iránya sem állandó (a cigányok aránya 53 közös településen 2015-ben HÖK: 23,8%, RNÖ: 25,3%; 2016-ban HÖK: 24,1%, RNÖ: 23%).

7. táblázat. Roma népességszám azon 15 településen, * amely az összes vizsgált adatforrásban szerepelt

Felmérések, népszámlálások	cigányok száma	cigányok aránya
Megyei Önkormányzat 2000	10.345	22,5
MTA RKK 2000–01	12.183	26,5
Népszámlálás 2001	4.948	11,2
DE 2010	15.095	36,0
TCKÖ 2010	15.720	37,5
Népszámlálás 2011	6.895	16,6
TÁMOP 2010–12	12.491	29,0
DE 2015 (HÖK)	13.427	32,2
DE 2015 (RNÖ)	13.771	33,1
DE 2016 (HÖK)	13.255	31,4
DE 2016 (RNÖ)	14.299	33,9

*Botpalád, Csegöld, Csenger, Encsencs, Gemzse, Gyüre, Kántorjánosi, Kispalád, Nagyecsed, Nyírbátor, Nyírcsaholy, Nyírlugos, Piricse, Tisztaberek, Tunyogmatolcs

A bemutatott eredmények arról tanúskodnak, hogy a felmérések eredményei nem indokolhatók demográfiai okokkal; ezek inkább a besorolás változékonyságára, bizonytalanságára, a cigány etnikai kategória elmosódott hatáira vezethetők vissza. A 2015-ös önkormányzati felmérésünkben jó néhány érdekesség kiderül ezzel kapcsolatban. 2010-hez képest a 2015-ös önkormányzati becslésünk szerint a minta 177 településén 12 ezer fővel kevesebb cigány lakos élt. Ez a különbség még úgy is kiugróan magas, hogy csekély az esélye annak, hogy mindkét felmérés alkalmával ugyanazon személy adott választ, tehát azt feltételezzük, hogy a települések többségén nem ugyanattól az adatközlőtől származnak az információk. Mindössze a minta harmadában kaptunk magasabb eredményt 2015-ben, mint 2010-ben, tehát a cigányság számában öt év alatt bekövetkezett valószínűsíthető gyarapodás alig jelenik meg. Ugyanakkor – a 2010-es felméréssel ellentétben, vélhetően a még viszonylag friss népszámlálási eredmények ismeretében – a települések ötödében az adatközlő egyértelműen a népszámlálási adatokhoz igazította a becslését. 11 településen ráadásul számottevően kisebb értéket adtak meg, mint a népszámlálás (ilyen a 2010-es adatbázisban egyáltalán nem fordult elő).

A 2015-ös felmérés további jellemzője, hogy az adatközlők jelentős hányada nem számszerűsítette a helyi cigányság létszámát, hanem mindössze egy százalékos arányt rendelt hozzájuk. Olyan önkormányzati válaszadó is akadt, amely a népszámlálási roma lakosságárányhoz egy meghatározott értéket hozzáadva adott becslést. Egy harmadik feltűnő jelenség az adatok elavultsága. Ha van egy biztosnak gondolt adat a helyi cigányság lélekszámáról, akkor az adatközlők sokszor évekkel később is azt ismételték; tehát egyes eredmények nem az aktuális állapotot, hanem egy korábbi (vagy éppen sokkal korábbi) tükröznek. Erre jó példa Kisvárdáé, ahol különböző időpontokban csapatunk különböző tagjai kapták pontosan ugyanazt az értéket a TCKÖ egyik tagjától, de például Csalolcon az önkormányzati munkatársaktól kaptuk ugyanazt az értéket közel tíz év elteltével is.

Az adatközlők egy része a népszámlálási adatokhoz, míg másik részük az RNÖ adataihoz igazodott. Mind 2015-ben, mind 2016-ban feltűnően sok (minden nyolcadik/ötödik) települési önkormányzat az RNÖ válaszával teljesen megegyező értéket említett. Bár az adatsorok közül összességében – hipotézisünknek megfelelően – az RNÖ adatai adtak nagyobb értéket, mindkét évben a települések több mint harmadában az önkormányzati becslések meghaladták az RNÖ-adatokat, és mindössze a települések felében (2015), illetve 40%-ában (2016) kaptuk ennek fordítottját. Ellentétben a 2010-es TCKÖ-becslésekkel, ahol több település esetében a lakosság-

számot is meghaladó roma népességszámot kaptunk, a 2015-ös RNÖ-becsléseket – egy-két kiugró esetet leszámítva – nem jellemzik az irreális túlzások. Ennek háttérében vélhetően az húzódik, hogy a helyi RNÖ vezetők sokkal megbízhatóbb információkkal rendelkeznek saját településükről, mint a TCKÖ. Ugyanakkor a 2015-ös és 2016-os felmérés során szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy némely RNÖ-s adatközlő, hasonlóan jónéhány önkormányzati dolgozóhoz, ad hoc módon válaszolt.

KÖVETKEZTETÉSEK

A bemutatott eredményekből nem következnek egyértelmű, logikailag is teljes mértékben alátámasztható konklúziók. Sejtéseink egy része beigazolódni látszik, de egyértelműen bizonyítani – a rendelkezésre álló adatok alapján – nem lehet őket. Ennek háttérében leginkább az húzódik, hogy a cigányság összes vizsgált ismérve (önbevallás, külső minősítések) szubjektív, így nincsen biztos támpont, amihez viszonyítani lehetne a számításokat.

Auto- és heteroidentifikáció kapcsolatát számos tényező egyszerre befolyásolja, de mindenre igaz törvényszerűségeket nem lehet e kapcsolatban kimutatni, inkább csak általános összefüggéseket. A számszerű eredményeink azt mutatják, hogy az ön- és külső minősítés kapcsolatát leginkább a településméret, a települési roma koncentráció, valamint a marginalizáltság olyan jellemzői, mint alacsony iskolázottság, gazdasági aktivitás és jövedelem befolyásolják.

A településméret szerepénél – a már vázolt módszertani okokon túl – két dologra következtethetünk: egyrészt arra, hogy a nagyobb településeken a közvetett módszerekre alapozott külső minősítés előítéletesen működik, és a szegénységet, valamint az ahhoz köthető társadalmi jelenségeket (iskolázatlanság, munkanélküliség, stb.) etnicizálja. Szintén növelheti az önbevallás és a külső besorolás közti különbséget, ha a városi polgárosodó cigány középréteget, amely sokszor asszimilációs stratégiát folytat, borszín alapján sorolják a cigánysághoz. E jelenség esetleges szerepéről azonban semmit sem tudunk, és főleg a nagyvárosok esetében valószínűtlen, hogy ezen csoportok az adatközlők látókörébe kerülnének. Jelentős esély van tehát arra is, hogy a nagyvárosi környezetben a minősítőknek valójában egyáltalán nem áll rendelkezésükre semmilyen megbízható információ, éppen ezért jelentősen felülbecsülik a roma népesség számát.

Felmérésünk szerint a cigány nyelv ismeretének szerepe az auto- és heteroidentifikáció különbségében makroszinten nem releváns. Ezzel együtt könnyen lehet, hogy a nyelvtudás mikroszinten sok esetben növeli az önidentifikáció mértékét, azonban nem állíthatjuk azt, hogy ahol több cigányul tudó ember él, ott kisebb lesz a különbség a cigányság népszámlálási és becslés létszáma között.

A kapott adataink azt mutatják, minél magasabb a cigányság települési aránya, annál kisebb az eltérés az önminősítés és a külső kategorizáció között – bár jeleztük, hogy eme összefüggést óvatosan kell kezelni. Mégis ez, valamint a becslés/népszámlálási cigány hányados arányossága a vizsgált demográfiai, iskolázottsági, gazdasági aktivitási és jövedelmi indikátorokkal arra enged következtetni, hogy (1) a magukat cigánynak vallók jobban reprezentálják a cigányság marginalizáltabb (magas gyerek számmal, nagy háztartásmérettel, alacsony képzettséggel és jövedelemmel, magas munkanélküliséggel jellemezhető) részét (vö. Ladányi–Virág 2009), és/vagy (2) az adatközlők nagyobb arányban minősítik romának a cigányok által magasabb arányban lakott telepü-

lésen élő, sokgyerekes, szegény, kirekesztett népeiséget. Ezek alapján tehát beigazolódni látszik az, hogy mind a szegénységet, mind az egyéb, cigányokra vonatkozó sztereotípiáknak való megfelelést cigányként jelöli meg a többségi társadalom. A szegénység etnicizálódásának másik jele, hogy a cigányság becsült települési aránya jobban korrelál a szegénységi mutatókkal (pl. egy főre jutó jövedelem), mint a népszámlálási cigány arány, ami arra utal, hogy a külső minősítési folyamatban szempont lehet a szegénység, a jövedelmi helyzet.

Vizsgálatunk másik fontos témakörét, a külső klasszifikációs rendszerek összehasonlítását tekintve a legfeltűnőbb, hogy a különböző felmérések meglehetősen nagy eltéréseket mutatnak. Bár hosszú távon az eredmények követik a demográfiai változásokat és a cigány népeiség növekedési trendjét, a becslésekre jelentős hatással vannak az aktuális társadalmi viszonyok. Erre a legjobb példa a 2010-es felmérésünk, amelynek idején a 2001-es népszámlálás eredményei már elavultak voltak és nem befolyásolták a minősítést, és amelynek időpontja egybeesett a cigánykérdés hazai tematizálódásával, a cigányellenes indulatok, a rasszista közbeszéd felerősödésével. Mindezek hatására az adatközlők becslései jelentősen meghaladták mind a népszámlálások, mind az időszak egyéb felméréseinek eredményeit. Öt évvel későbbi vizsgálatunk is jóval alacsonyabb értékeket eredményezett Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Ez az első roppant meglepő eredmény valószínűleg két tényezőre vezethető vissza: egyrészt a 2011-es népszámlálási adatok megjelenésére, amelyek többnyire jócskán elmaradtak a 2010-es becslés értékeitől, másrészt a cigánykérdésnek a hazai közéletben való viszonylagos háttérbe szorulására. Mindazonáltal a különböző felmérések összevetése jól tükrözi a cigányság etnikai határainak képlékenységét, illetve a cigány kategóriába sorolás inkoherens kritériumrendszerét.

A 2015-ös felmérésünk alátámasztotta azt a sejtésünket, hogy az eredményeket sokszor befolyásolja, hogy roma vagy nem roma adatközlő végezte-e a minősítést. Előbbiek általában magasabb roma népeiségszámot adtak meg, mint utóbbiak, bár települési szinten számos ellenpélda is akadt. A roma népeiség számának felülbecslésére különösen a 2010-es TCKÖ-adatsor szolgáltat jó példát, ahol jónéhány településre az összlakosságot is meghaladó cigány népeiségszámot adott a becslés. Ugyanakkor nemcsak a kisebbségi, hanem a többségi nacionalizmusoknak is esetenként érdekében állhat a cigányság számának felülbecslése (ld. Ladányi–Szelényi 2000a), aminek hatására összességében viszonylag alacsony különbséget kaptunk a két klasszifikációs típus eredményei között.

2015-ös és 2016-os felmérésünk települési adataiból kirajzolódik egy másik fontos jelenség, a becslések, adatok kölcsönhatása. Szinte bizonyos, hogy a különböző becslések hatnak egymásra, legalábbis egy-egy másik felmérés, adat ismerete befolyásolja az adatközlők saját becslését. Elsősorban az önkormányzati munkatársaknál volt megfigyelhető, hogy saját becslésüket a népszámlálás vagy az RNÖ eredményeihez igazították. Ez egyszerre köszönhető a téma érzékenységének, azaz sokszor nem mernek állást foglalni egy ilyen kényes kérdésben, illetve annak, hogy az RNÖ tagjait „illetékesebbnek”, „tapasztaltabbnak” gondolják e téren.

A különböző klasszifikációs rendszerek összehasonlításakor felmerülő bizonytalanságokat, a sok feltételes módot – a rendelkezésre álló adatok alapján – nem tudjuk sem pro, sem kontra eldönteni, kijelentő móddá változtatni. Mindössze sejtéseink vannak arról, hogy a bemutatott indikátorok többségének lehet kisebb-nagyobb szerepe abban, hogy adott településen mekkora a különbség a magát cigánynak valló és a cigányként klasszifikált népeiség vagy éppen a roma vagy nem roma adatközlő által minősített népeiség nagysága között.

Az viszont biztosan megállapítható, hogy ezen rendszerek működési mechanizmusa rendkívül összetett, korántsem egységes és folyamatosan változó.

HIVATKOZÁSOK

- Ahmed, P. – Feliciano, C. – Emigh, R. J. (2007) Internal and External Ethnic Assessments in Eastern Europe. *Social Forces*, 1, 231–255. <https://doi.org/10.1353/sof.2007.0087>
- Brubaker, R. (2001) Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 7–8, 60–66.
- Csaba Z. L. – Závecz G. (2011) Milyen tényezők hatnak a magyarországi cigány népesség nemzeti önbesorolására? In Kurucz E. (szerk.) *Roma kutatások, 2010. Élethelyzetek a társadalom peremén*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 17–44.
- Csepeli, Gy. – Simon, D. (2004) Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 1, 129–150. <https://doi.org/10.1080/1369183032000170204>
- Csepeli Gy. – Janky B. – Murányi I. (2014) An Experimental Investigation into the Nature of External “Roma” Categorization in Hungary. *Journal of Social Research & Policy*, 2, 39–43.
- Dupcsik Cs. (2005) A magyarországi cigány-kutatások cigányképe. In Neményi M. – Szalai J. (szerk.) *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest: Új Mandátum, 255–282.
- Durst J. (2006) *Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban (1970–2004)*. PhD disszertáció, Budapest: Corvinus Egyetem.
- Durst J. (2010) „Gondolom, hogy cigányok ... ennyi gyerekkel...”: etnicitás és reprodukció két észak-magyarországi romungro közösség példáján. In Feischmidt M. (szerk.) *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 173–194.
- Feischmidt M. (2013) Társadalmi kirekesztés és a mobilitás lehetőségei aprófalvakban élő, cigánynak tartott emberek életében. In Kovács K. – Váradi M. M. (szerk.) *Hátrányban vidéken*. Budapest: Argumentum, 75–105.
- Fleck G. – Messing V. (2010) Transformations of Roma employment policies. In Lovász A. – Telegdy Á. (eds.) *The Hungarian Labour Market 2010: Review and Analysis*. Budapest: Institute of Economics, HAS & National Employment Foundation, 83–98.
- Fosztó L. (1997) Ki a cigány? Az etnikai identitásokról. *Keresztény Szó*, 4, 26–29.
- Hablicsek L. (2007) Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. *Demográfia*, 1, 7–54.
- Havas G. – Kemény I. – Kertesi G. (2000) A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. In Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 193–201.
- Hoóz I. (1985) A népesség nemzetiség szerinti megoszlásának tanulmányozásáról. In Hoóz I. – Kepecs J. – Klinger A. *A Baranyában élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. Pécs – Budapest: MTA RKK – Baranya Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya – Állami Gorkij Könyvtár, 19–53.
- Hoóz I. (1989) A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség számának alakulásáról. In *A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében*. Pécs: Janus Pannonius Közgazdaságtudományi Kar Módszertani Intézetében működő Népesedéstudományi Munkaközösség. Kéziratban.
- Horváth K (2009) *A cigány különbségtétel*. Elérhető: <http://cieh-programmes.univ-paris3.fr/docs/Minorite/1hadastol.pdf> [letöltve: 2015. április 10.]
- Jenkins, R. (2005) Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizáció és hatalom. In Kántor Z. – Majtényi B. (szerk.) *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 127–147.
- Kemény I. (1974) A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 1, 63–72.
- Kemény I. (1997) A magyarországi roma (cigány) népességről (két felmérés tükrében). *Magyar Tudomány*, 6, 644–655.
- Kemény I. – Janky B. (2003) A cigány nemzetiségi adatokról. *Kisebbségkutatás*, 2, 309–315.
- Kemény I. – Janky B. – Lengyel G. (2004) *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat Kiadó–MTA ENKI.
- Keményfi R. (1999) Etnikai besorolás és statisztika. Elvi alapvetés a gömöri cigányok három évszázados jelenlétének vizsgálatához. *Regio*, 1, 137–155.
- Keményfi R. (2002) *A gömöri etnikai térmozaik*. Komárom – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Kertesi G. – Kézdi G. (1998) *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest: Socio-typo.

- Kocsis K. – Kovács Z. (1991) A magyarországi cigánynépeség társadalomföldrajza. In Utasi Á. – Mészáros Á. (szerk.) *Cigánylét*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 78–105.
- Koltai J. – Kurucz E. – Mód P. – Ottucsák M. A. (2011) Előszó. In Kurucz E. (szerk.) *Roma kutatások, 2010. Élethelyzetek a társadalom peremén*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 7–16.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2000a) Ki a cigány? In Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 179–191.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2000b) Az etnikai besorolás objektivitásáról. In Horváth Á. – Landau E. – Szalai J. (szerk.) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 203–209.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004) *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Ladányi J. – Virág T. (2009) A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmeneti időszakában. *Kritika*, 7–8, 2–8.
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam IX.* 1895.
- Marketing Centrum (2009) *Roma társadalom*. Közvélemény-kutatás, 2009. március.
- Matlovičová, K. – Matlovič, R. – Mušinka, A. – Židová, A. (2012) The Roma Population in Slovakia. Basic Characteristics of the Roma Population with Emphasis on the Spatial Aspects of its Differentiation. In Pénzes, J. – Radics, Zs. (eds.) *Roma Population on the Peripheries of the Visegrad Countries*. Debrecen: Didakt, 77–103.
- Mészáros Á. – Czibulka Z. – Fóti J. – Nagy O. – Szűcs Z. (1994) *A cigányság helyzete, életkörülményei 1993*. Budapest: KSH.
- Mušinka, A. – Škoblja, D. – Hurrle, J. – Matlovičová, K. – Kling, J. (2014) *Atlas rómskych komunit na Slovensku 2013*. Bratislava: UNDP.
- Oblath M. (2006) A cigány kategória diszkurzív és történeti rekonstrukciója. *Anthropolis* 1, 41–51.
- Pénzes J. (2016) A cigányság területi-települési viszonyai Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben. In Szilágyi F. – Pénzes J. (szerk.) *Roma népesség Magyarország északkeleti határtérségében*. Nagyvárad: Partium Kiadó, 9–47.
- Pénzes J. – Pásztor I. Z. (2014) Romák Magyarországon. *A földgömb*, 288, 17–18.
- Pénzes J. – Pásztor I. Z. – Pálóczi Á. (2015) Cigányság Magyarországon – adatforrások és hátterük. In Kozma G. (szerk.) *Facultates sine finibus: Tanulmányok a „Süli-suliból”*. Debrecen: Didakt, 168–178.
- Prónai Cs. – Vajda I. (2005) Cigány/nem cigány együttélés a gömöri Balog-völgyben. In Prónai Cs. (szerk.) *Lokális cigány közösségek Gömörben. Identitásváltozások marginalitásban*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 21–45.
- Pulay G. (2007) Migráció, etnicitás és munkaerőpiac. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány*. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 103–114.
- Solt O. (1998) Cigány gyerekek az iskolában. In Solt O. *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I.* Budapest: Beszélő, 289–298.
- Stewart, M. (2010) A roma/cigány „eticitás” az antropológiai vizsgálódás homlokterében. In Feischmidt M. (szerk.) *Etnicitás. Különb-ségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 33–47.
- Szuhay P. (1993) Utószó: ami túl van a képeken. In Suhay P. – Barati A. (szerk.) *Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből*. Budapest: Magyar Néprajzi Múzeum, 339–354.
- Szuhay P. (1997) Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják. *Magyar Tudomány*, 6, 656–678.
- Szuhay P. (2007) Romakutatások. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány*. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 88–103.
- Tátrai P. (2010) *Az etnikai térszerkezet változásai a történeti Szatmárban*. Budapest: MTA FKI.
- Tátrai P. (2013) Az etnikai viszonyok átalakulása a Zoborvidéken – két felmérés tükrében. In Fedinec Cs. – Ilyés Z. – Simon A. – Vizi B. (szerk.) *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*. Pozsony: Kalligram, 538–556.
- Tátrai P. (2014) Etnikai folyamatok Magyarországon az ezredforduló után. *Területi Statisztika*, 5, 506–523.
- Telles, E. – Lim, N. (1998) Does it Matter Who Answers the Race Question? Racial Classification and Income Inequality in Brazil. *Demography*, 4, 465–474. <https://doi.org/10.2307/3004014>
- Várad M. M. (2007) Szegénység, kirekesztettség. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány*. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 69–87.
- Virág T. (2000) Tereptapasztalatok a cigány gyerekek kisiskoláiban. *Beszélő*, 11, 66–74.

Virág T. (2010) *Kirekesztve: Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Virág T. (2016) Spatial consequences of urban policies. Forming a Roma ghetto. *Socio.hu*, 4, 3–21.
<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016en.3>

Wimmer, A. (2013) *Ethnic Boundary Making. Institutions, Power, Networks*. New York: Oxford University Press.

MINDENT BEDARÁL A HATALMI GÉPEZET

IN MEMORIAM JÁVOR ISTVÁN

Jávor István szervezetszociológus volt, aki a szervezetek hatalmi szerkezetét kutatta. A szervezetszociológia nemcsak nálunk, hanem az egész világon kihalóban lévő ága a szociológiának. Ez persze nem jelenti azt, hogy ma már senkit nem érdekel a komplex formális szervezetek működése. Egyszerűen csak átkerült a téma a szociológia tanszékekről az üzleti és kormányzati iskolákba. A szervezetek hatalmi rendszerének elemzése talán még inkább elhanyagolt ága a szervezeti diszciplínának. Bár a hatalmi megközelítés iránt az 1970-es, 80-as években megéledt az érdeklődés – az időszak fontosabb publikációit olyan szerzők jegyzik, mint Michel Crozier, Stewart Clegg, Jeffrey Pfeffer, Gerald Salancik vagy Amitai Etzioni – a 2000-es évekre a hatalom újra marginális témává vált. Szinte az összes szervezettel foglalkozó egyetemi kurzus szentel egy órát a hatalom, konfliktus, politika témaköröknek, és más megközelítésekben is meg-megjelenik a hatalom kérdése, fontosabb kutatási projektek azonban nem foglalkoznak a szervezeti hatalommal. Ennek talán részben az is az oka, hogy a jövő vállalati és állami vezetői, valamint az őket oktató professzorok szívesebben beszélnek együttműködésről, önmegvalósításról, elkötelezettségről vagy a döntések delegálásáról, mint a szervezet sötét oldaláról, hatalmi játszmákról, függőségi viszonyokról, rejtett konspirációról, zsarolásról és az ellenfél módszeres tönkretételéről. Pontosan ez utóbbi témákért lelkesedett igazán Jávor István. Titkos vágya volt, hogy visszacsempéssze a hatalmi megközelítést a szervezeti irodalom főáramába. Nem a Foucault-féle mikromechanismusokra és diskurzusra fókuszáló posztmodern hatalmi megközelítést, hanem a formális szervezetek hatalmi rendszerként való struktúráis elemzését. Úgy hiszem, a tekintélyes *Academy of Management*-től 2014-ben egy közös cikkünkért kapott díj fontos visszaigazolást jelentett Istvánnak, hiszen ezzel végül nemzetközi szinten is elismerték azt a területet, melynek az egész tudományos munkásságát szentelte (Jávor–Jancsics 2016)

István a szervezetet egy hatalmi gépezetnek tekintette, melyet arra hoztak létre, hogy hatalmi struktúrájával és hatalmi eszközeivel érje el célját (Jávor–Rozgonyi 2005). A szereplők ebben a hatalmi erőterben mozognak és a rendszer által meghatározott hatalmi logika mentén gondolkoznak, döntenek és cselekszenek. Szervezetfelfogásának alaptétele volt, hogy a formális és informális hatalmi viszonyok ismerete nélkül nem érthetjük meg igazán egy szervezet működését. A hatalom a legerősebb magyarázó változó, hiszen olyan fontos szervezeti tényezőket is képes maga alá gyűrti, mint a racionális döntéshozatal, a formális felelősségi viszonyok vagy a szervezeti kultúra. Ezek végül mind a hatalmi struktúrához igazodnak.

Hallgatók generációi tanulták a szervezetszociológiát különböző felsőoktatási intézményekben *A szervezetszociológia gondolati rendszerei* című könyvéből (1993) és a Jávor–Rozgonyi szerzőpáros által kiadott *Szervezet és munkaszociológia* (2003) című kötetből. Azon kevés professzorok közé tartozott, akik könnyedén és elegánsan mozognak oda-vissza valós társadalmi jelenségek és tudományos elméletek között. Ha egy hallgató

¹ Post-Doctoral Associate at the School of Public Affairs and Administration (SPAA) at Rutgers University-Newark.

feldobott egy témát az előző esti hírekből, István villámgyorsan képes volt azon keresztül bemutatni az aznapi előadás főbb elméleteit. Nagy segítség egy ilyen oktató azoknak, akik kezdőként a társadalomtudomány absztrakt és összetett fogalmainak útvesztőjében bolyonganak. A hallgatók körében szállóigévé vált a „*kinek az érdekében?*” fordulata. Azt tanította ugyanis, hogy egy szervezet szociológiai elemzése során az első és egyik legfontosabb kérdés, hogy kinek az érdekében működik a szervezet, és ténylegesen azokat a csoportokat szolgálja-e, akiknek az érdekében létrehozták. Vajon egy kórház, bíróság, ügyészség, minisztérium vagy vállalat betölti-e azt a feladatot, eléri-e azt a célt, amit szolgálnia kellene, amiért létrehozták? A közelmúlt társadalmi történéseinek tükrében pusztán ezen egyszerű kérdéssel feltevés nyomán kiváló tanulmányok vagy doktori disszertációk születhetnének.

A következő szempont, mellyel István elemzéseiben gyakran találkozunk, hogy ki kontrollálja a szervezetet. Milyen mértékben tudja a tulajdonos vagy a szervezeti elit ellenőrizni saját szervezetét, és léteznek-e a vezetői kontroll ellenében ható erők? Ezzel a kérdéssel el is érkezünk a szervezet hatalmi megközelítéséhez, hiszen itt már arról van szó, hogy mely érdekcsoportok rendelkeznek a szervezet kritikus erőforrásai felett, milyen koalíciók és informális alkuk mentén kristályosodik ki a tényleges hatalmi szerkezet, és kik képesek kialakítani függőségi viszonyokat.

A szervezeti kontroll kérdésköréhez szorosan kapcsolódik a felelőtlen szervezet koncepciója, amelyen István sokat dolgozott. Az ilyen szervezetek legitim módon nem képesek kárt szenvedni, vagy aránytalanul kisebb veszteséget, érdeksérelmet szenvednek el, mint amit okoznak. Mivel érdekeik nem, vagy csak nagyon magas költségek árán sérthetők meg, gyakorlatilag nem találkoznak olyan külső környezeti tényezővel, amely a működésük jelentős megváltoztatására kényszerítené őket. István a felelőtlen szervezetek modelljét két ideáltipikus szervezeti példán, a kórházon és bíróságon dolgozta ki. Mindkét szervezet-típus nagyon érdekelte, számos tanulmányában foglalkozott velük.

A bíróságot döntéseket hozó, ugyanakkor döntéseiben érdektelen szervezetnek tekintette, mivel a bíróság számára lényegtelen, hogy az általa meghozott ítéletek milyen módon kerülnek vagy épp nem kerülnek végrehajtásra (Jávor 2004a). A bíróság tehát egy felelőtlen szervezet, amelynek döntései érdekeket érintenek és sértenek, az eljárás egyéb szereplőinek azonban nincs lehetőségük viszont-hatni, az érdekeket viszont-sérteni. A bírónak nincs a döntésével kapcsolatos kockázata, és teljesen érdektelen a megszületett döntés további végrehajtásában. Ha egy bíró jogerősen lezár egy ügyet, akkor a társadalom számára az lesz az igazság, az új társadalmi tényhelyzet. Mivel ez a teljesítmény formailag és tartalmilag megfoghatatlan, az ítélet minősége pedig mérhetetlen, szervezeti szempontból szinte lehetetlen a jó bírót az alkalmatlantól, a gondatlantól vagy korrupttól megkülönböztetni. A bírósági szervezet formális működésébe nincsenek beépítve mechanizmusok a rossz minőségű vagy épp „eladott” korrupt ítéletek felismerésére, mivel ezek léte vagy nemléte a szervezet számára közömbös.

Egy másik, tipikus felelőtlen szervezet a kórház, ahol a beteg gyakorlatilag képtelen a szervezet eljárási folyamataiba közvetlenül beavatkozni (Jávor 2005). Ha például a szükségesnél jobban elhúzódik a kezelés, nem megfelelő a tájékoztatás, felesleges vizsgálatokat végeztenek el rajta vagy félrekezelik, nagyon korlátozott eszközei vannak, hogy a szervezetet a sérelmek helyrehozására vagy kompenzációra kényszerítse. Bár papíron a

kórház a betegek (kliensek) érdekében működik, a valóságban azonban pont ők azok, akik szinte egyáltalán nem képesek a szervezeti folyamatok felett kontrollt gyakorolni. A kórház, csakúgy, mint a bíróság, érdektelen a szervezeti eljárásból elbocsájtott kliensek további sorsát illetően. Ha a beteg kikerül a kórház vagy a rendelőintézet látóköréből, nem jár vissza kontrollra, akkor elkönnyvelik, hogy sikeres volt a gyógyítás. Az a tény, hogy a szervezetet elhagyó betegekről általában nem gyűjtenek szisztematikusan információt, arra utal, hogy a szervezet számára a legfontosabb „terméke”, az elbocsájtott beteg további sorsa teljesen közömbös.

István hatalmi megközelítéséből szinte magától értetődően adódott a szervezeti deviancia és ezen belül is a korrupció irányába történő elmozdulás. Ezzel a területtel a 2010-es évek környékén kezdett el komolyabban foglalkozni (Jávor 2008, Jancsics–Jávor 2012, Jávor 2014). Meggyőződése volt, hogy a szervezeti diszfunkciók elválaszthatatlanok a hatalomtól. Itt fontos szempont, hogy mely csoportok bírnak olyan befolyással vagy hozzáféréssel, amely lehetővé teszi számukra, hogy a szervezeti erőforrásokat vagy magát az egész szervezetet a formális céloktól eltérő (deviáns) módon, a maguk hasznára használják fel. Hogyan tehetik mindezt észrevétlenül, a belső és külső kontroll-mechanizmusok megkerülésével vagy épp teljes kiiktatásával? Az erőforrásokat magáncélokra eltulajdonító korrump szervezeti szereplőkhöz képest egy minőségi ugrás, amikor az egész szervezet korrupttá válik. Ez utóbbinál a szervezeti elitek tudatosan alakítanak ki olyan hatalmi szerkezetet, amely elősegíti a szervezet formális céljainak elérését, legtöbbször legális profit realizálását, illegális eszközök felhasználásával.

Az ilyen, professzionálisan menedzselt korrupció fontos módszere a technicizálás. Ez a fogalom István korábbi munkáiban is megjelenik, azonban korrupciós tranzakciók során különböző szervezeti szintek közötti összejátszás egyik meghatározó elemeként a *The role of power in organizational corruption* című tanulmányban került először bevezetésre (Jávor–Jancsics 2016). A szervezeti korrupció hosszútávú működtetéséhez a szervezeti eliteknek szükségük van olyan középszintű szakemberek és menedzserek segítségére, akik speciális szaktudásuk révén kizárólagos hozzáféréssel bírnak a szervezet jogi, pénzügyi, termelési és adminisztrációs alrendszereihez. Ezek a középszintű szereplők képesek a korrump cseréket a szervezeti technológia normális működése mögé rejteni. Ezzel technicizálják a korrupciót. Ennek tipikus esete, amikor egy állami pályázatot úgy írnak ki, hogy a laikusok számára átláthatatlan, bonyolult műszaki követelményrendszernek csak egyetlen beszállító cég felel meg. Ilyenkor a látszólag szakmai alapon megszülető döntés valójában egy titkos korrupciós megállapodás eredménye. A hatalmi központ által megtervezett korrupció a szakemberek segítségével átcsúszik a technológia területére.

István az 1990-es évek végén Rozgonyi Tamással részt vett egy vízügyi szervezetekkel kapcsolatos kutatássorozatban, és szintén Rozgonyival, valamint más kutatókkal közösen közreműködött a második Gyurcsány-kormány által meghirdetett államreform és háttérintézményi átszervezési folyamat vizsgálatában. Bár ezekből az adatfelvételekből fontos publikációk születtek, a szervezetek világát nem empirikus kutatásokból, hanem korábban, a tanácsadóként eltöltött évek alatt ismerte meg igazán (Jávor et al. 2002, Rozgonyi et al. 2004, Rozgonyi 2008). Sokat mesélt karrierjének arról az időszakáról, amikor a rendszerváltás környékén külső szakértőként vállalatoknak dolgozott. Számos szervezetnél megfigyelőként vehetett részt fontos megbeszéléseken, tárgyalásokon, valamint hozzáférést kapott bizalmasan kezelt céges dokumentumokhoz. Elmondása szerint ezekben az

években értette meg igazán, hogyan is működik a hatalom egy vállalatnál (Jávor 1988). Az ekkor megszerzett tapasztalatot felbecsülhetetlen fontosságúnak tartotta későbbi kutatói és oktatói munkája során.

Több nemzetközi konferencián vettünk részt együtt. Ezek közül a talán legemlékezetesebbek a *Society for the Advancement of Socio-Economics (SASE)* 2011-es madridi éves összejövele és a *European Group of Organizational Studies (EGOS)* 2016. nyári nápolyi konferenciája volt. Ezeket a eseményeket számomra a mediterrán éjszakába nyúló, Istvánnal folytatott izgalmas beszélgetések tették igazán emlékezetessé. Nyitott volt az új ötletekre, és nagy lelkesedéssel hallgatott minden szervezetről szóló történetet. A napi hírektől, újságcikkektől kezdve a hétköznapi emberek beszámolóin át az internetre feltöltött amatőr videókig minden, szervezetekkel kapcsolatos információt magába szívott és elemzett. Naprakész volt a nemzetközi tudományos szakirodalomból is. Egy alkalommal, amikor otthonában jártam, büszkén mutatta a polcain roskadozó, gondosan fénymásolt és bekötött angol nyelvű könyveket és folyóirat cikkeket, melyeket még évtizedekkel az internet korszaka előtt könyvtárközi kölcsönzéssel gyűjtött össze.

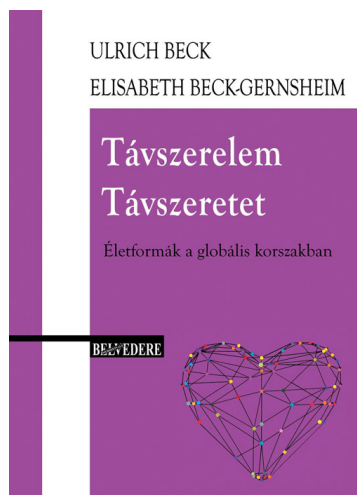
István következő, talán legfontosabb műve a hatalmi elméletének végső kidolgozása lehetett volna. A Társadalomkutatás folyóiratban 2003–2004 között kiadott, *A hatalom logikája* című négyrészes cikksorozat részben egy elméletalkotási kísérletnek tekinthető, és bár ezekben a tanulmányokban vannak fontos és érdekes részek, az anyag mégsem áll össze átfogó elméletté, töredezett, olykor nehezen követhető (Jávor 2003, Jávor 2004b, Jávor 2004c). István hatalomelmélete ekkor még nem volt kész. A Rozgonyi Tamással 2005-ben kiadott *Hatalom – konfliktus – kultúra* szintén egy fontos könyv, de inkább összefoglaló jellegű, korábbi munkák összegzése, mintsem szintetizálás és tudatos elméletépítés. Úgy vélem, hatalomelmélete a szervezeti devianciával és korrupcióval kapcsolatos fogalmak beemelésével válhatott volna igazán egységessé.

Jávor István a hazai szervezetszociológia egyik legfontosabb képviselője volt. Ötletei, meglátásai, a szervezetekről, hatalomról alkotott elképzelései rendkívüli módon innovatívak és előremutatóak voltak. Halála óriási veszteség a hazai és nemzetközi szociológia számára, hiszen azok a fontos ötletek és elméletek, melyek mindig ott motoszkáltak a fejében, már soha nem lesznek kidolgozva, leírva és kiadva.

HIVATKOZÁSOK

- Jancsics, D. – Jávor, I. (2012) Corrupt governmental networks. *International Public Management Journal*, 15, 1, 62–99. <http://dx.doi.org/10.1080/10967494.2012.684019>
- Jávor I. (1988) *A hatalom szerkezete a vállalatban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Jávor I. (1993) *A szervezetszociológia gondolati rendszerei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jávor I. (2003) A hatalom logikája. *Társadalomkutatás*, 21, 4, 369–396. <https://doi.org/10.1556/tarskut.21.2003.4.1>
- Jávor I. (2004a) Felelőtlen szervezetek: A bíróságok szervezetszociológiája. *Szociológiai Szemle*, 1, 3–39.
- Jávor I. (2004b) A hatalom logikája III-IV. rész. *Társadalomkutatás*, 22, 1, 41–71. <https://doi.org/10.1556/tarskut.22.2004.1.2>
- Jávor I. (2004c) A hatalom logikája. *Társadalomkutatás*, 22, 2–3, 171–202. <https://doi.org/10.1556/tarskut.22.2004.2-3.1>
- Jávor I. (2005) A kórházi és a rendelőintézeti szervezet alaphatalmi szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 2, 66–87.
- Jávor (2008) A politikai korrupció szervezeti struktúrája. *Társadalomkutatás*, 26, 1, 11–38. <https://doi.org/10.1556/Tarskut.26.2008.1.3>
- Jávor (2014) Korrupció az állam csapdájában: felelőtlen szervezetek – korrupciós mechanizmusok. *Társadalomkutatás*, 32, 3, 201-234. <http://dx.doi.org/10.1556/Tarskut.32.2014.3.1>
- Jávor I. – Papházi T. – Rozgonyi T. (2002) Politikai gátszakadás. *Társadalomkutatás*, 20, 1–2, 5–24. <https://doi.org/10.1556/tarskut.20.2002.1-2.1>
- Jávor I. – Rozgonyi T. (2004) *Szervezet- és munkaszociológia*. Zsigmond Király Főiskola, Budapest.
- Jávor I. – Rozgonyi T. (2005) *Hatalom – konfliktus – kultúra*. KJK-Kerszöv, Budapest.
- Jávor I. – Jancsics D. (2016) The role of power in organizational corruption: an empirical study. *Administration and Society*, 48, 5, 527–558. <https://doi.org/10.1177/0095399713514845>
- Rozgonyi T. (szerk.) (2008) *Államreform, közigazgatás, háttérintézmények*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Rozgonyi T. – Fenyvesi B. – Jávor I. – Papházi T. (2004) A vízügyek szárazsága. *Társadalomkutatás*, 22, 1, 117–114. <https://doi.org/10.1556/tarskut.22.2004.1.5>

FURCSA PÁROK, MOBILOS ANYÁK ÉS SAJÁT-KULTÚRÁS VESÉK

Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth (2016)
Táv szerelem/Táv szeretet: Életformák a globális korszakban
Ford. G. Klement Ildikó.
Szeged: Belvedere Meridionale

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.1.71

A recenzált mű² egy jól működő családi vállalkozás terméke, amelyben a házaspár-munkatársak kombinálták részben egymást átfedő, részben egymást kiegészítő szakértelmüket. Képletszerűen leegyszerűsítve:

Ulrich Beck (késő modernitás- és globalizáció-tematika) + Elisabeth Beck-Gernsheim (család-téma) =
(egy család) + a *Táv szerelem*.

Ez a mű ráadásul organikusán sarjadt ki közös életükből, amelynek nyilvánvalóan állandó része volt az együttgondolkodás.³ A *Táv szerelem* első oldalán (11) hivatkozott közös könyvükben (címét talán így lehetne fordítani: *A szerelem természetes káosza*, Beck–Beck-Gernsheim 1994), 13, egyikük vagy kettőjük által írt/szerkesztett műre hivatkoznak; Elisabeth Beck-Gernsheim egy későbbi, egyedül írt művében (2002) már 17-re. A *Táv szerelem* esetében ezen „mutató” értéke már 20.

A kötet címe, bármily egyszerűnek tűnik, kihívás elé állítja a magyar fordítót: az eredeti *Fernliebe* kifejezésben ugyanis a *Liebe* egyszerre jelent *szerelmet* és *szeretetet*. A magyar kiadás alkotói a *táv szerelem/táv szeretet* formát csak a címben használják, a továbbiakban pedig leggyakrabban a távszerelmet. Talán érdemes lett volna, egy terminológiát magyarázó előszó után,

- a *táv vonzalom* kifejezését használni olyankor, amikor nem egyértelmű, melyik érzelmetípusról van szó, amelyet

- a *táv szerelem* válhatott volna olyan szöveggörnyezetben, amelyről egyértelmű, hogy párkapcsolatról, illetve

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet; Károli Gáspár Református Egyetem

2 A továbbiakban *Táv szerelem*; a külön nem hivatkozott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak. Az eredeti kiadást (*Fernliebe: Lebensformen im globalen Zeitalter*. Berlin: Suhrkamp, 2011) a rövid címen fogom említeni, ha konkrét szöveghelyre hivatkozom, akkor a *Fern* betűkombinációt szúrom az oldalszám elé. A szerzőpárt időnként egyszerűen *Beckéknek* fogom nevezni. A jelen idő használata Ulrich Beck (1944–2015) esetében is szándékos.

3 Lásd ebből a szempontból Beck-Gernsheim előszavát férje posztumusz kiadott utolsó kötetéhez (Beck 2016: vii).

- a távszeretet kifejezése olyankor, amikor pl. anya-gyerek kapcsolatáról van szó.⁴ (Az angol fordítóknak könnyebb lehetett a *love* hasonló többes jelentése miatt).

A *fern* előtaggal már több szerencsénk van: akárcsak a magyar megfelelője, ez a kifejezés is utalhat mind fizikai, mind társadalmi-kulturális távolságra. Beckék könyvének *igazi* kulcsfogalma ugyanis a világcsalád, amelyben, mint látjuk majd, a távonzalom mindkét jelentésére szükségük van. Saját megfogalmazásukban: „Két alapvető típust lehet megkülönböztetni. Távszerelem és világcsalád alatt először olyan párokat és családokat értünk, amelyek tagjai egymástól elválasztva, másik nemzetben [sic – DCs] és másik kontinensen élnek közös életet, de származási kultúrájuk (a nyelv, útlevel, vallás) azonos (multilokális világcsaládok). (...) A másik esetben távszerelem⁵ és világcsalád alatt olyan párokat és családokat értünk, aki [sic – DCs] egyazon helyen élnek együtt, de a közösségek tagjai különböző országokból, vagy kontinensről származnak, és a szerelemről és a családról vallott felfogásukat a származási kultúrájuk határozza meg... (multinacionális, ill. multikontinentális világcsalád). A világcsaládok mindkét változata egyforma azonban abban, hogy ezekben a családokban szó szerint megtestesülnek a globalizált világ különbségei. A szerelmesek, vagy a családtagok akár akarják, akár nem, saját életük belvilágában konfrontálódnak a világgal” (25, *Fern* 26).

36 oldallal később némileg szabatosabban fogalmazza újra a lényegi distinkciót: „Világcsaládok létezhetnek két különböző formában. Az egyik csoport ismérve, amiről eddig szó volt, a földrajzi távolság, tehát az a tény, hogy a szerelmespárok, vagy családtagok különböző helyen laknak, különböző országokban. A második csoport jellemzője a kulturális távolság. A családtagok ugyanabban a házban, ill. háztartásban élnek, de kulturálisan (etnikailag...) nagyon különböző kapcsolatrendszerben élnek, következésképpen nagyon különböző tapasztalataik és elvárásaik vannak, beleértve, melyeket személyes életformájuk következtében szereznek, többek között a szerelemmel, házassággal, boldogsággal kapcsolatban” (61). A világcsalád nagyon különböző típusokat magába foglaló kategóriáját a szerzők a *nemzeti család* fogalmával állítják szembe.

Bár a szerzőknek tetszik saját „egyszerű és könnyen érthető definíciójuk” (25), azt is érezhetik, hogy kulcsfogalmaik, még jóindulatú megfogalmazás szerint is, némileg lazák. Az első meghatározás után azonnal reflektálnak a nehezen besorolható „problémás” esetekre is, mint például: mi a helyzet a másod-/harmadgenerációsokkal? „Hogy az ilyen eseteket világcsaládnak tekintjük-e, attól függ, hogy határokon, illetve kontinenseken átívelő aktív egzisztenciális kapcsolatot ápolnak-e a »másik« származási kultúrájukkal” (kiemelés az eredetiben, 25). Példaként az ulmi unokával *skype*-on keresztül rendszeresen kommunikáló isztambuli nagyszülőket hozzák.

A fenti példa ezer sebtől vérzik,⁶ a szerzők csak két mondatot szánnak rá, és sietnek új példát hozni: „És hova sorolnánk be Susant és Lizt...?” (26). Két lányról van szó, akik angol anyjkkal Lancasterben élnek, anglikánok, a helyi angol dialektust beszélnek, s a még a gyerekkorukban lelépett pakisztáni apjukkal, annak hazájával vagy kultúrájával semmilyen kapcsolatuk nincs (vö. előző bekezdés, ill. 6. lábjegyzet). Elfelejtetni a félig pakisz-

4 Néhány esetben, amikor a szerzők egy mondaton belül utalnak a vonzalom e két típusára, akkor a magyar fordító is a *távszerelem* és a *távszeretet* váltogatására kényszerül (ld. pl. 14. lábjegyzet) – de tipikusan az előbbit használja általános értelemben is.

5 A kifejezés mindkét előfordulása az idézetben jól illusztrálja, amit fent írtam a problematikus fordításról.

6 Mit jelent pontosan az „aktív egzisztenciális kapcsolat”? A *skype* és internet előtti korban, ha a nagyszülők nem Isztambulban, hanem egy anatóliai kis faluban éltek, telefon nélkül, s csak átlag évente válthattak szót az unokával – már nem számítottak „világcsaládnak”? Miért van az, hogy az első generációsoknál csak a „kulturális idegenség” számít, a „kapcsolattartás” nem fontos? És hogy illeszthető össze ez a gondolatmenet a közvetlenül utána következő „Susan és Liz”-példázattal?

táni eredetet? Susannek ez könnyen sikerülhet, írják a szerzők, mert angol anyjára hasonlít, míg „Liz [sic – DCs] tiszta apja, sötét a bőre és fekete a haja, ezért mindig a származását firtatják, sértegetik és »pakinak« csúfolják. (...) Liz a biológia, ill. a genetika véletlene folytán, amely összekapcsolódik környezete sztereotípiáival és előítéleteivel, bizonyos értelemben egy világcsalád tagja lett” (26).

A recenzens szerint itt következhetnének az igazán izgalmas kérdések, például: hogyan, milyen identitás-stratégiákkal reagál sajátos helyzetére Liz? El tudom képzelni róla, hogy későbbi életében olyan mikromilióba kerül, ahol senki sem „firtatja” származását; de lehet, hogy éppen ebben a milióban egy pozitívan vállalt kettős, brit-pakisztáni identitást alakít ki; vagy az is elképzelhető, hogy egy határozott pakisztáni (vagy muszlim) identitást vállal fel. Elképzelhető, hogy átmeneti, kombinált, vagy szituatívén változtatott identitásokkal próbálkozik, elképzelhető, hogy életének lesz egy fordulópontja (egy külföldi munka, egy párkapcsolat, gyerek, stb.), amely az identitásaiban is radikális változást hoz. Sőt, tulajdonképpen a felsorolt lehetőségek mindegyike akár Susannel kapcsolatban is elképzelhető, miért lenne az ő identitása annyira egyértelmű, ahogy Beckék példázata sugallja? S Liz (vagy Susan) párkapcsolata egy lancasteri angolszász vagy egy Londonban született félkínai vagy egy már brit állampolgár magyar migráns férfival (vagy nővel) vajon melyik esetben válik „világcsaláddá”?

Az izgalmas kérdések folytatódhatnak egy elvonatkoztatási szinttel feljebb: hogyan alakulnak csoport-hovatartozások a társadalom minősítése és az egyéni identitások eredőjeként (amelyet az „objektív” tényezők, mint a származás, a kinézet vagy az anyanyelv természetesen nem „determinálnak”, az utolsó idézett mondat ebből a szempontból kissé félrecsúszik; bár ettől még igaz, hogy bizonyos látványos jellegzetességek időnként erősen lehatárolhatják az egyének mozgásterét). Mitől lesz valaki „kulturálisan/etnikailag távoli”? – ez lehetett volna az igazán ígéretes kérdésfelvetés.

Az előző bekezdés feltételes módja nem véletlen: Beckék számára „Susan és Liz” példázata nem elméleti megfontolások kiindulópontja, mint inkább annak eszköze, hogy kimutathassák, hogy ők mennyire reflexívek. A „valóság sokkal sokrétűbb, tarkább”, mintsem „szép, egyszerű meghatározásunk” sugallja, hangsúlyozzák rögtön a történet után, a két családtípus csak „ideáltípusok fogalmak”, „a világcsalád és nemzeti család nem abszolúte ellentétes, hanem mindkettő egy folyamat végkifejlete, amelynek számtalan közbülső, mellék- és kevert formája létezik” (26).

Sőt, még azt a lehetséges ellenérvet is maguk hozzák fel, hogy „a »család« fogalma a »világcsaládban« ignorálja a családformák pluralitását, amit a kulturálisan homogén életformák esetében már régen felismerték és elfogadták, és amivel már mi is foglalkoztunk a *Das ganz normale Chaos der Liebe* (1990) c. könyvünkben...” (27). De bocsánat, ez csúsztatás, hisz eddig – és a *Táv szerelem* későbbi oldalain is – nem a családformák pluralitásáról van szó, hanem a családtagok kulturális és/vagy fizikai távolságáról... Az utolsó idézet előfeltételezi, hogy a nemzeti családok „kulturálisan homogén életformák” megnyilvánulásai – noha ez inkább egy érdekes kérdés lenne (mint erre még visszatérek).

Ha a recenzens megpróbálkozik azzal, hogy rendszerezze Beckék kulcsfogalmának változatait, akkor talán a következő módon tudná ábrázolni (1. ábra).

1. ábra. A Távszerelem ideiglenes világcsalád-tipológiája

	Kulturális távolság	Földrajzi távolság
Párkapcsolatok	„interkulturális világcsalád”	„multilokális világcsalád” („távszerelem”)
Leszármazási család		„multilokális világcsalád” (pl. „mobilos anyák”) ⁷

Érdeemes figyelni arra, hogy az 1. ábra bal alsó cellája üres – Beckék gyakorlatilag nem foglalkoznak annak lehetőségével, hogy egy adott családban az egymást követő generációk között *kialakulhat* a „kulturális másság”. Beckék mintha előfeltételeznék, hogy valaki vagy „távol” (*fern*) születik és szocializálódik (vagy a még „távol született” szülők végzik az elsődleges szocializációját),⁸ így a kultúrája is más, s ha ezt a másságot „magával hozza” egy párkapcsolatba, akkor ezáltal „világcsalád” jön létre; vagy pedig nincs „mátság”, amit hozhatna, s akkor automatikusan „kulturálisan homogén (nemzeti) család” alakul ki. Pedig a társadalomtudományos szakirodalom tekintélyes része szerint a kulturális másságot *létrehozzák, konstruálják, kreálják*, az adott másságot hordozó egyén, illetve közvetlen és tágabb közössége „összjátéka” nyomán. A folyamat következtében pedig *kialakulhatnak* kulturális törésvonalak is, akár egy-egy családon belül. Közhelyszerű példa az első generációs, muszlim migráns háttérű európai család, amelyben a szülők többé-kevésbé szekularizáltak, néha görcsösen, akár önfeladás árán is integrációra törekednek, míg az Európában született második vagy harmadik generáció egyszerre felfedezi „eredeti” kulturális/vallási gyökereit.⁹ Az ilyen jelenségek elemzésekor azonban lehet, hogy „az iszlám kultúra” sajátosságai helyett inkább az európai történelmet érdemes tanulmányozni, s olyan analógiákat keresni, amikor fiatalok csoportjai egy-egy nemzedékben ideológiai vagy etnikai alapon új, szüleikétől radikálisan különböző identitást konstruáltak maguknak. Képzeljünk el egy liberális Rajna-vidéki családból származó ifjút, aki 1931–32-ben náci rohamosztagos lesz; egy jiddis anyanyelvű ortodox lengyelországi zsidó családból származó ifjút, aki a 20. század első felében cionista¹⁰ lesz; egy usztasákkal/nácikkal kollaboráló bosnyák családból származó fiatalembert, aki „jugoszláv” kommunista lesz, és így tovább. Az ilyen párhuzamok, meggyőződésem szerint, többet segítenek a másod-/harmadgenerációs, Európán kívüli migráns háttérű családok identitásfordulatainak megértésében, mint „az ősi kultúra feltámadásának” esszencialista képe.

A „szerelmes állapot: »két ember forradalma«” – idézik a szerzők Alberonit (48). Persze Beckék is látják, hogy egy más kultúrából, más kontinensről választott társ egyúttal a származási csoport számára is üzenet jelleggel bír – de ezt a gondolatot egyrészt pszichologizálják (mintha csak a szerelmesek és családjaik magán-drámájáról lenne szó), másrészt esszencializálják. A szőke, kékszemű lübecki fiatalember szenegáli, indiai vagy koreai házastársat választ – ez nyilvánvalóan egyúttal a szülői mintákról való leválásnak egy erősen kihangsúlyozott módja. „»Szerelem« és »leválás«, két erős motiváció egyben: micsoda csáberő!” – írják Beckék. Majd váratlanul így folytatják: „Egészen addig a napig, amíg a fiatalok idősebbek lesznek” (50), amikor esetleg a „régii identitás” amolyan zombiként feltámad (ezt értem „esszencializálás” alatt).

⁷ „Cell-Phone Mum” (119) – a Fülöp-szigeteken született nőket nevezik így, akik külföldön, tipikusan egy másik kontinensen dolgoznak, és mobilon keresztül nevelik gyermekeiket.

⁸ A korábban idézett „mi van a másod-/harmadgenerációsokkal?” kérdésre ez lehet az egyik érdemi válasz, tehát a szocializáció, nem pedig a „kapcsolattartás az eredeti kultúrával”.

⁹ Miközben, ironikus módon, a fiatalok esetleg, egyes vonásaiban jobban ismerik a befogadó ország kultúráját (például akcentus nélkül beszélnek a nyelvet), mint szüleik.

¹⁰ Ami a közhittel ellentétben szekularizált, eredetileg baloldali nacionalista ideológia, amivel a zsidóság konzervatívabb csoportjai a holokaszt előtt – sőt, részben azóta is – nem könnyen azonosulnak.

A fenti gondolatmenet a *Meglepetés-effektusok* c. alfejezetben olvasható, ahol olyan váratlan – tipikusan mindkét felet váratlanul érő – fordulatokról van szó, amelyben a már elhagyottnak hitt korábbi kultúra elemi erővel revitalizálódik. Beckék Augustin Barbara példáját (1989) hivatkozták: „...[E]gy örmény férfinak francia felesége volt, negyven éve Franciaországban élt, míg egyszer csak fel akarta fedezni a gyökereit, és Örményországba utazott, majd miután hazatért, egyre gyakrabban kezdett örmény zenét hallgatni. Itt a francia feleség, aki muszlim-török származású volt, ugyan már évekkal ezelőtt megkeresztelkedett, férje meglepetésére hirtelen egyre gyakrabban látogatta családját, és végül elhatározta, hogy betartja a Ramadan hónap böjti előírásait” (46). A recenzens már arról kezdett spekulálni, hogy egyrészt milyen sajnálatosan keveset tudunk meg ezen örmény-török-francia házasság belső dinamikájáról, másrészt pedig hogy semmit sem tudunk meg az örmény és török kulturális gyökerekkel kapcsolatos nemzetközi diskurzus változásáról sem.¹¹ Végül utánanéztem a Beckék által hivatkozott könyvben, s rá kellett jönnöm, hogy kínos tévedés történt: a két ember csak a fenti idézetben tűnik házaspárnak, valójában két külön eset volt... (Barbara 1989: 55; a hibát nem a szerzők, hanem a fordító követte el, vö. 46 és Fern 56).

A *Táv szerelem* szerzői kecsesen tovasiklanak az elméleti vékony jégen, és a próbálkozás, bármilyen meglepően hangzik is, bizonyos mértékben „bejön”. „Két nemzet, egy pár: történetek [kiemelés tőlem – DCs] a kölcsönös megértésről és félreértésekről” – ilyen a *Táv szerelem* egy fejezetének (29–51) a tipikus címe. S valóban, inkább *történeteket* olvashatunk, mintsem elemzéseket; történeteket, esettanulmányok, kutatások, interjúk és szépirodalmi művek felidézése révén, az adatokkal inkább csak illusztrálva (nincs a kötetben egyetlen táblázat vagy diagram sem), annak sűrű hangsúlyozásával, hogy lám, ezt teszi a második modernizáció és a globalizáció. Ez a stílus, Beckék könnyed fogalmazásával, és természetesen a szerzőpáros évtizedek alatt felhalmozódott hatalmas reputációjával a háttérben, azt az érzést kelti az olvasóban, hogy megértett valamilyen, napjaink világa szempontjából roppant fontos összefüggést.

E ponton talán nem árt hangsúlyozni: a recenzens *még mindig* elolvasásra javasolja a recenzált művet – de sokkal kritikusabb hozzáállást javasol az olvasóknak, mint a *Táv szerelemmel* való első szerelem idején gondolta volna.¹²

A történetek, példák, adatok sorolása tehát egyszerre jelenti a *Táv szerelem* gyenge pontját, de ugyanakkor egyik erősségét is – kár, hogy terjedelmi okokból oly keveset tudok itt idézni. Ízelítőképpen három példa:

1.) Vidéki, agráriumban dolgozó férfiak, akik körében „a helyben maradás, hazaszeretet, ragaszkodás a hagyományokhoz, a »másokkal« szembeni nyíltan vállalt elhatárolódás nagyon jellemző” (93) – azt várnánk, hogy ilyen közegben a legkisebb mértékű a külföldi házastárs választása, de például Dél-Korea ebből a szempontból kivétel. Míg Koreában 1990-ben az összes házasság 1,2%-ában jött külföldről (tipikusan Kelet- és Délkelet-Ázsiából) az egyik házastárs, addig 2008-ban már 11% esetében – s ez a változás főleg a paraszti népességnek tulajdonítható (92–93).

11 Egyrészt a Barbara könyvének megjelenését követő években, a felbomló Szovjetunióban aktivizálódott az örmény nacionalizmus, amelynek a kibontakozó karabahi háború nyilván hatalmas emocionális töltetet kölcsönzött. Másrészt, ugyancsak az 1980-as években, a török kormányzat támogatásával egész „tagadás-ipar” fejlődött ki az örmény népiértépek körüli diskurzus befolyásolására (Auron 2003: 47).

12 Mindezt ironia nélkül írtam: sokra tartom, elsősorban Ulrich Beck munkásságát, s amikor elhatároztam a megírását, biztos voltam benne, hogy a recenzió dicsérő jellegű lesz.

2.) Németország, Izrael, Libanon – mi a közös ebben a három országban a *Táv szerelem* kontextusában? Az, hogy a hatóságok szisztematikusan akadályozni próbálják azokat a házasságokat, amelyekből „világcsalád” jöhet létre. Ennek következtében szabályszerű „házassági turizmus” fejlődött ki, évente több ezren utaznak az említett országokból Dániába vagy Ciprusra, házasságkötés céljából (39).

3.) A második világháború idején a brit nők tipikusan „túl rámenősnek” látták az amerikai katonákat, míg utóbbiak „túl könnyen kaphatónak” a brit nőket. A kölcsönös félreértés oka az volt, hogy a két országban eltért egymástól a szexuális közeledést szabályozó nem tudatosított, de roppant fontos kulturális protokoll: az amerikaiak szerint a csók a kapcsolat elején, míg a britek szerint egy későbbi fázisában „szabályszerű”. „Ha az amerikai katona... [viszonylag gyorsan] eljut a nyelves csókiig, az angol nő rászédettnek érzi magát, mivel az ő belső ranglétrája szerint a nyelves csóknak közvetlenül... a szexuális behatolás előtt kell megtörténnie. A mit sem sejtő brit nőnek a csók után csak a következő alternatívája maradt: vagy azonnal megszakítja a romantikus együttlétet (akkor fölösleges volt az egész szerelmi vesződség), vagy odaadja magát” (Watzlawick és társai nyomán: 65).

Érdekesek a *Táv szerelem* azon fejtegetései, amelyek arról szólnak: miközben a – tipikusan szegényebb országokból – Nyugatra házasodó nőket igen gyakran áldozatnak tekintik,¹³ ők igen gyakran aktív ágensek, akik többet nyernek ezen a házassági mobilitáson, mint ha hazájukban kötöttek volna „szokásos” házasságot (103). Ezt hangsúlyozottan nem „csak” a magasabb életszínvonalat jelenti, hanem az individuális mozgástér bővülését, s ezáltal a védettebb méltóságot és az önrendelkezés nagyobb esélyét. „Egy házassági migránsnő anyja... »Korábban, amikor a lányom még nem keresett, sose kérdeztem meg semmiről... Most, hogy ő támogatja az egész családot... meg kell vele beszélnem minden családi ügyet...«” (140).

„Amíg korábban a szerelem bizonyítéka volt, ha a párok együtt maradtak, akármilyen történet, úgy most a globalizált világban egyre inkább az ellenkezője a parancsolat: aki szereti a családját, elhagyja azt, hogy máshol teremtesse meg egy jobb jövő alapjait” (118). Az így kialakuló távkapcsolatok sokak szerint halálra vannak ítélve – mások szerint manapság, amikor kommunikációra van lehetőség, de a „fullasztó hétköznapi” elkerülhetők, ez a helyzet akár tartósíthatja is az ilyen kapcsolatokat (57). A „táv szerelem olyan, mind a szex ágyneműmosás nélkül” (57) – érdekes szellemesség, nem biztos, hogy értem... De ha szó szerint veszem, akkor a technikai fejlődés nyomán gyorsan elavulhat: ha majd a szexuális ingerek is továbbíthatóak lesznek az interneten keresztül, az talán „megoldja” a „táv szerelem” problémáját (újabb problémák özönét kiváltva közben, természetesen).

A szerzők hasonlóan provokatív álláspontot foglalnak el a „globalizált cseléd lányok” Nyugatra áramlásával kapcsolatban is. A világ egyre több pontjáról, ahonnan a 20. század derekán túlnyomórészt férfiak vándorol-

13 „...[A] házasság céljából útra kelő nők áldozatként jelennek meg... viszonylag ritkábban, ők játsszák a tettes szerepét” (98) – nem lennék meglepve, ha a német közvélemény nyilvánosan nem artikulált bugyraiban sokkal gyakoribb lenne a „tettes”-narratíva, mintsem az a sajtóból vagy a szakirodalomból kitűnik. Utóbbi szektorban viszont az „áldozat”-narratíva egyes megnyilatkozásai még a szerzőket is kritikára ingerlik. Idéznék például egy Németországba házasodott filippino és thai nők körében végzett kutatást. Mivel a megkérdezett nők általában elégedettek voltak házasságukkal és helyzetükkel, és sehogy sem akartak a globális patriarkális kizsákmányolás áldozatainak láttatni magukat, a kutatást végrehajtó négy kutatónő érezhetően zavarba jött. Eredményeik publikálásának idejére azonban már feldolgozták a sokkot: a kutatók „rezignált magatartásával” magyarázták „hamis megelégedettségüket”, amely valójában „csak önámítás és csak pusztá látszat, amely mögött elrejtik valódi érzéseiket” (id. 99).

tak ki dolgozni, most női többség indul útnak (például a Fülöp-szigetek¹⁴ kivándorlói között 30 év alatt 12%-ról 70%-ra nőtt a nők aránya (20). Igazi paradoxonról van szó, hisz ebbe a mélyen egyenlőtlen helyzetbe a más régiók nőinek millióit éppen a nyugati nők növekvő egyenlősége szívja be. „Tanárnők a Fülöp-szigetéről, egyetemisták Mexikóból, fordítók Ecuadorból, jogászok Ghánából útra kelnek olyan országokba, ahol a nők napjainkban konszerneket, főiskolákat vezetnek, és politikai pártokat irányítanak, és ott olyan munkákat végeznek, amelyek évszázadok óta női munkának számítanak: takarítanak, főznek, vigyáznak idegen családok gyerekeire, és törődést igénylő öregekre” (19). Mielőtt a nyugati értelmiség egy jelentős részének pavlovi reflexeivel felszabadító küzdelemre szólítanánk fel, nem ártana reflektálni arra, hogy vajon kik ezen globális kizsákmányolás nyugati haszonélvezői, illetve, hogy vajon nyernének-e azzal a vándormunkásnők, ha elválnának számukra ezt a megélhetési lehetőséget¹⁵ (115).

(A magyarországi helyzet, természetesen, még vázlatosan sem egy recenzió keretei közé illik, de ízelítőként idézném egy, az interjúja alapján nemrég elvált magyar celeb nő sóhaját: „Igazából egy feleségre lenne szükségem, aki a gyerekekkel foglalkozik, főz, mos, takarít.”¹⁶ Magyarország, 2017.)

A „világcsalád” néha követhetetlenül tág fogalomnak tűnik. Példának okáért, Beckék ide sorolják, amikor egy nyugati család egy „távoli” országban felfogadott béranya segítségével gyarapodik. India a béranyaság központja, itt legalább 350 klinika dolgozik, jórészt „exportra”, s versenyképesek is, mivel csak 12–20 ezer dollárt kérnek olyan szolgáltatásért, amely az Egyesült Államokban 70–100 ezer lenne (160). De ez, bármilyen brutálisan hangzik, csak egy méh bérbevétele, egy egyszeri aktus, amelynek során – a „komplikációk” elkerülése végett – ma már a hivatásos béranyák csak mások embrióit hordhatják ki. Beckék logikája szerint, ha a béranya a saját társadalomból kerül(ne) ki, akkor már nem esne a „világcsalád” hatálya alá – de el nem tudom képzelni, hogy ez esetben a felmerülő etikai, pszichológiai és „biológiai” problémák lényegesen mások lennének.

A szerzők következő témája a tudatosan ismeretlen apa – az USA-ban egymillió, Németországban mintegy százezer gyereket *spermadonor* „nemzett” (165–166). A téma diskurzusa sokáig szinte kizárólagosan az így teherbe eső nőkre összpontosított – de azóta felnőtt egy ilyen módon nemzett generáció, akik a legújabb kutatások szerint utólag gyakran nehezen dolgozzák fel „gyökereiket” (166–168). De mi köze van ennek a témának a „világcsaládhoz”? Van érdemi különbség annak alapján, hogy „idegen spermáról” vagy „nemzeti spermáról” van szó?

Végképp érthetetlen, hogy kerül a kötetbe a globális szervkereskedelem témája. Ennek következtében „az idegen” testének egy része betű szerint egy távoli másik *testének* részévé válik (150–170) – bármennyire hatásos képről van szó, biztos, hogy a téma ide tartozik? Egy „nemzeti máj” vagy egy „saját kultúrából származó vese” ritkábban lökődik ki és pszichésen is feldolgozhatóbb?

14 9 millió Fülöp-szigeteki munkavállaló (10%) dolgozik külföldön, „többségük gyermekes asszony” (118). „A háztartási munka migránsnőire a férjükkel kapcsolatos »táv szerelem« mellett jellemző a hazájukban maradt gyerekeikhez fűződő »táv szeretet« [is]” (111). Ráadásul a „házimunka migránsait” egy-egy konkrét nyugati családban „egyszerre »kirekesztik« és ugyanakkor »befogadják«” (111). Emlékeztetnék rá: e három relációt egyaránt a „világcsalád” kategóriája fedi, ahogy az is „világcsalád” lenne, ha egy migránsnő szakítana otthoni családjával és Nyugaton alapítana új családot – meg az is, ha férje és gyerekei is utána tudnának utazni.

15 A recenzens kicsit élesebben fogalmazta újra a szerzőpáros gondolatait.

16 http://velvet.hu/gumicukor/2017/04/12/demcsak_zsuzsa_igazabol_egy_felesegre_lenne_szuksegem/

Vagy vegyünk egy másik, felületes pillantásra problémátlan példát: a Svédországban élő iráni házaspárok a *Távszerelem* eredeti definíciója szerint akár *nemzeti családoknak* is tekinthetők, hisz a családon belül nincs se kulturális, se földrajzi távolság, csak a teljes család eredeti és későbbi lakóhelye között (133–134). Igaz, fontos összefüggés, hogy az ilyen családokban nagyobb a válási mutató, mint az etnikai svéd környezetben: ugyanis „sok bevándorló férfi lecsúszásként éli meg új helyzetét... [míg az iráni] nők felszabadulásként élik meg” (134) ugyanezt. S még ugyanezen az oldalon jön az általánosítás: „ahol a nemek közötti viszony már nincs többé megkérdőjelezhetetlenül kőbe vésve, vagyis a tradíció, hanem alapjaiban megrendülve egy kicsit mozgásba lendül [sic – DCs], ott éppen a partnerválasztás lesz a terrénuma a családokon belüli rend újratárgyalásának, aktív alakításának” (134).

Nem inkább az egyik lehetséges terrénuma? S itt beleütközünk abba a kérdésbe, amelyet a *Távszerelem* újra meg újra érint, de sosem elemez végig a kellő gondossággal: biztos, hogy érdemes ilyen módon szembeállítani a „világcsaládokat” és a „nemzeti családokat”? Ha szándékosan félreértem a saját szónoki kérdésemet, akkor máris határozott „nem” a válasz: Beckék konzekvensen összekeverik a világcsaládot a nemzeti társadalmon belüli másságok között kialakult családi kapcsolatokkal. „...[E]gy amerikai nő, aki feketével kötött házasságot...” (51); vagy: „...egyesek a partnerválasztást az elszakadással kötik össze, hiszen egy »máshoz« fűződő kapcsolat (egy külföldihez, feketéhez, zsidóhoz, akár egy azonos neműhöz, aki a szülők szemében mindig a másik lesz – [kiemelés tőlem – DCs]) tiltakozást és provokációt, lázadást és saját akaratot fejez ki” (49–50). Érdemes felidézni a korábbi „házassági turizmus”-példát – Libanonban vagy Izraelben a különböző vallású párok házassága ütközik akadályba, akkor is, ha a pár mindkét tagja „őslakos”.

A világcsaládba lépő „idegen” néha a „külföldivel” azonos, néha kifejezetten a Latin-Amerikától a Táv-Keletig húzódozó, a hidegháború korában harmadik világnak nevezett zónából érkező migránsokkal és azok leszámazottaival. Néha pedig, meghökkenítő könnyedséggel és reflektálatlansággal, egyes – de meg nem határozott – a nemzeteken belüli kisebbségek tagjaival. „[A] világcsaládok magukban hordozzák a világ ellentéteit. (...) A binacionális párok megtapasztalják a két nemzet ellentéteit [kiemelés az eredetiben – DCs], vagy pedig a többségi és kisebbségi társadalom ellentéteit [kiemelés tőlem – DCs]. A migrációs családok megtapasztalják az első és a harmadik világ közötti ellentéteket, a globális egyenlőtlenségeket, vele együtt gyarmatosításuk történetét, amely a mai napig jelen van az élők lelkében, ami egyeseknél felejtést, másoknál gyűlöletet és kétségbeesést vált ki” (18). Az utolsó idézettel a *Távszerelem* újabb tipikus motívuma jelent meg: miközben a konkrét történetekben újra meg újra találkozhatunk lengyelekkel, ukránokkal, oroszokkal,¹⁷ addig az általánosításokban a volt „második világ” (Közép- és Kelet-Európa) kipotyan az „elméleti” figyelem keretei közül.

Mitől lennének annyira homogének a „nemzeti családok”, ahogy, Beckék minden „mentegetőzése” ellérére is a fogalom és a világcsaláddal való szembeállítása¹⁸ sugallja? Lásd Beckék egy példáját: a „délieliek” (vagy az észak-amerikaiak) extrovertáltabbak és hangosabbak, mint „a németek”, s ez a kulturális különbség az egyéni

17 S a magyarokkal is – ilyenformán: „Egyesek elutasítják, minden eszközzel harcolnak az árulás ellen, ami a saját (német, magyar, lengyel) nemzetet érte, és a faj és a vér [fordítási szempontból lásd lenn – DCs] ellen irányul” (30).

18 A „származási kultúrájuk (a nyelv, útlevel, vallás) azonos...” – idéztem a recenzió elején (25). Mindezt egy „olyan világban, melyben a kb. 180 államból alig egy tucat állíthatja meggyőzően, hogy állampolgárai a szó legszorosabb értelmében egyetlen etnikai vagy nyelvi csoporthoz tartoznak...” (Hobsbawm 1997: 235). Egy svájci német és egy svájci francia házassága „világcsalád”? Egy svájci német és egy németországi német kulturálisan idegenek egymásnak (hiszen kapcsolatuk „binacionális” lenne)?

interakciók szintjén rengeteg konfliktust, vagy legalábbis félreértést okozhat (42). Az előző mondatba foglalt megállapítást követően a szerzőpár már „egy észak-európai és egy déli” kapcsolatáról ír, s példaképpen Thomas Mann *A Buddenbrook-ház* c. regényére hivatkoznak. A „legújabb szakirodalom” (Mann regényét 1901-ben publikálták először) szerint tehát a bajorok is „délieliek”? De a tréfát félretéve: elég elterjedt toposz arról beszélni, hogy „a németek” gyűjtőfogalma alatt a poroszok, a szászok, a Rajna-vidékiek, a bajorok, az 1945 után kitelepített magyarországi svábok, az 1990-es években „hazatérő”, irodalmi németet nem vagy csak törve beszélő oroszországi vagy romániai *Volksdeutschok*, stb. jelentős kulturális különbségek bíró csoportjai húzódnak. S akkor még nem is beszéltünk az *ossie*-k és *wessie*-k, tehát a volt NDK-ban, illetve NSZK-ban szocializálódott németek kulturális másságáról. E csoportok tagjai homogén „nemzeti családokat” alkotnak? Míg például egy török bevándorló unokája, akinek már a szülei is Németországban születtek, aki tisztábban beszél a németet, mint a „bennszülöttek” jelentős része, s akit rasszjegyek sem különböztetnek meg német környezetétől – szülőföldjén csak egy „világcsalád” tagja lehet?

(Hogy a magyar nemzetállamon belül, az etnikai különbségeket nem is számítva milyen látens és nyílt kulturális törésvonalak húzódnak, amelyek gyakran mélyebbek, mint amelyek egyes magyarokat és külföldieket választanak el, azt nyilván nem ebben a recenzióban kellene taglalni.)

Végül: az első olvasás során számos olyan megfogalmazást találtam, amely mögött fordítási problémákat sejtettem, de a magyar és a német kiadás összevetése után kiderült, hogy ezek száma kisebb, mint vártam. A fent már idézett „meglepetés-effektus” (46) például, meglepetésemre tényleg *Überraschungseffekte* volt (*Fern* 55). Akadnak természetesen hibák is, pl. a korábban (javítva) idézett „faj és a vár” – a második főnév persze a „vér” elgépelése, de a *Rasse* (vagy az angol *race*) „fajnak” fordítása (30, *Fern* 34), bármennyire gyakori is a hazai szakirodalomban, szerintem hibának tekinthető. Igaz, elismerem, ez megnehezíti az ehhez hasonló mondatok fordítását: „Wir wohnen in einer rassisch gemischten Straße in einer rassisch gemischten Gegend...” (*Fern* 40) – talán „faji szempontból” lehetne, idézőjelben, vagy magyarul nehézkes *rassz-szempontból*. De a „Mi egy rasszista szempontból kevert lakosú utcában lakunk, hasonló környéken...” (35) teljes félreértése a mondatnak.

„Kozmopolitán” a *kosmopolitisch* (77, *Fern* 97) fordításaként? „A posztmoderni tetszőlegesség nem veszi figyelembe, hogy amint említettük, a nem tetszésszerűségnek létezik védőbástyája: az emberi jogok” (191) – itt nem is annyira a fordítással¹⁹ van gond, hanem hogy a magyar mondat gyakorlatilag érthetetlen.

A kötet inkább egy alapos szerkesztésre szorult volna rá. Egy jellegzetes hiba: „(lásd fentebb 37)” (40) – ez csak a német kiadásban volt a 37. oldalon (lásd *Fern* 47), a magyar kiadásban a 32–33. oldalakra kellett volna hivatkozni. Bár nem gyűjtöttem kifejezetten a fogalmazási és egyeztetési hibákat, elgépeléseket, csak a fenti recenzió idézeteibe 4 *sic*-et voltam kénytelen szűrni.

19 „Dieser Vorwurf der postmodern Beliebigkeit verkennt, daß es, wie gesagt, eine Bastion der Nichtbeliebigkeit gibt: die Menschenrechte” (*Fern* 249). A tükörfordítás helyett talán inkább az „önkényesség” – „szükségyszerűség” szembeállítással kellett volna próbálkozni, ami filozófiailag nem teljes ugyanaz, de mondat eredeti mondanivalóját pontosabban visszaadta volna.

HIVATKOZÁSOK

- Aron, Y. (2003) *The Banality of Denial: Izrael and the Armenian Genocide*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Barbara, A. (1989) *Marriage Across Frontiers*. Clevedon – Philadelphia: Multilingual Matters.
- Beck, U. – Beck-Gernsheim, E. (1994) *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt/M: Suhrkamp Verlag. Angolul: *The normal chaos of love*. Ford. Ritter, M. – Wiebel, J. Cambridge: Polity Press.
- Beck-Gernsheim, E. (2002) *Reinventing the family: in search of new lifestyles*. Ford. Camiller, P. Cambridge: Polity Press.
- Hobsbawm, E. J. (1997) *A nacionalizmus kétszáz éve*. Ford. Baráth K. Budapest: Maecenas.

HELYZETKÉP A MAGYAR DIVATTÖRTÉNETI KUTATÁSOKRÓL

F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit Anna – Vér Eszter Virág (szerk.) (2016)
Divat, egyén, társadalom
A divattörténeti tudományos konferencia tanulmánykötete
Budapest: ELTE Eötvös Kiadó

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.2.81

A tanulmánykötet és előzménye, az ELTE BTK kampuszán 2015 novemberében rendezett konferencia a szervezők megfogalmazása alapján kettős célt szolgál: egyrészt felmutatni a hazánkban jelenleg folyó divattörténeti kutatások sokféleségét, másrészt az olvasóközönséget meggyőzni arról, hogy a divattörténet önálló tudományág. Tehát a konferencia és az előadások válogatott anyagát tartalmazó kiadvány nemcsak a magyar divattörténet létezését, hanem létjogosultságát is bizonyítani kívánja, megközelítéseinek, önálló kutatási módszereinek, eredményeinek és lehetőségeinek felsorakoztatásával. Bár a tanulmánykötet bevezetője szerint a 2015-ös konferencia volt az „*első egyetemi tudományos divattörténeti konferencia*” Magyarországon, műfajában mégsem előzmény nélküli: gondolhatunk itt a *Kirakat: Divat a szocializmusban* című kiállítást kísérő nemzetközi konferenciára (2007), vagy a *Street Fashion Budapest* című projekt részeként megvalósuló szintén nemzetközi tanácskozássra (2011).² Mindazonáltal a 2015-ös konferencia és az ahhoz kapcsolódó *Divat, egyén, társadalom* című tanulmánykötet közreműködőinek szándéka világosan kirajzolódik: közös fellépés, hogy deklarálják a nyilvánosság előtt a divattörténet helyét és jelentőségét az akadémiai, egyetemi világban.

A divat története, ahogy a francia divattörténészek új nemzedékének két jeles képviselője, Maude Bass-Krueger és Sophie Kurkdjian fogalmazott, mindenekelőtt a kapcsolódások, a cserék és a cirkulációk története anyagi és szellemi értelemben egyaránt.³ A nemzetközi kutatások a divatot a modernitás részének tekintik, és

1 Irodalom- és művészettörténész kutató

2 Az egyetemi előzmények között megemlítendő Hermann Veronika divatelméleti kurzusa az ELTE Média és Kommunikáció Tanszékén, és az ahhoz kapcsolódó *Glass what* című projekt (Antal Nikolett, Hermann Veronika, Juhász Dóra, Rákóczi Balázs). Továbbá a 2015-ös divattörténeti konferencia utózmánya az ELTE Történeti Intézet Művelődéstörténeti Tanszéke és a Történelem Segédtudományai Tanszék szervezésében megvalósuló *A divat és a divatipar története a 19–20. században – Forráshasználat a divattörténet kutatása és a tárgyak feldolgozása során* című divattörténeti kurzus (2015–2016. II. félév), amelyen a jelen kötet szerzői közül többen is előadtak.

3 „*L’histoire de la mode est avant tout une histoire de contacts, d’échanges, de circulations matérielles de vêtements et tissus, et immatérielles d’individus et d’idées*” (Bass-Krueger–Kurkdjian 2016:113).

rámutatnak technikai, gazdasági, ipari, politikai, társadalmi, kulturális kötődéseire. Ezzel összhangban a jelen kötet szerzői is szélesebb összefüggésrendszerben vizsgálják ruhadarabokat, öltözködési és fogyasztási szokásokat, tervezői munkásságot, textilipari és kereskedelmi folyamatokat a 19. és a 20. századra vonatkozóan. A tanulmányok tematikailag és módszertanilag változatos képet mutatnak, a hazai szakirodalomban eddig uralkodó szociológiai, történeti-művészettörténeti, valamint néprajzi megközelítés mellett média- és kultúraelméleti belátások, pszichológiai szempontok is megjelennek.

A tanulmánykötetet F. Dózsa Katalin kutatástörténeti összefoglalója nyitja, ami áttekinti a régi korok viseletei iránti érdeklődés kialakulásának, valamint a divat történeti feldolgozásának folyamatait, főbb állomásait a reneszánsztól egészen napjainkig. A szerző kitér az eszmei és művészeti áramlatok, a színház, a képzőművészet, a társasági élet (jelmezes események) szerepére is, hiszen a kosztümtörténeti könyvek segédeszközül szolgáltak és szolgálnak a képzőművészek, a rendezők, a színészek, a szabók számára is. Mindazonáltal F. Dózsa bevallott célja tanulmányával e diszciplína önállósulásának és intézményesülésének bemutatása mellett „*a viselettörténet iránt érdeklődőket segíteni a könyvek megismerésében*” (23). Ennek jegyében a viselettörténet tudományos korszakainak szemléljét a 17. századtól indítva, egyfajta annotált, kommentált bibliográfia formájában röviden jellemzi az angol, francia, német nyelvű szakmunkákat forráskezelésük, képjegyzékük, ruhaleírásaik, adataik alapján; melyik megbízható, melyik nem, melyik használható ma is, és melyik kevésbé. Helyenként talán túl sommás az értékelés, bár kétségkívül figyelembe kellett venni a terjedelmi korlátokat. Fontos hangsúlyozni a tanulmány hazai szempontból hiánypótló voltát, mert beillesztve a nemzetközi kontextusba, a magyar divattörténet-írás historiográfiai vázlatát is nyújtja.

A divattörténet módszertanával kapcsolatban F. Dózsa három műveletet emel ki: az eredeti műtárgyakon alapuló precíz ismertetést, a datálást, valamint a divatváltozások felmérését. Ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy egy-egy korszak divatját el kell tudni helyezni saját korában. A szélesebb kontextus mellett rámutat a ruhák személyhez és családhoz kötődő kontextusának fontosságára (használat, öltözködési szokások, emlékek, hagyományok), az annak feltárását segítő provenienciakutatás⁴ és interjúk (*oral history*) szükségességére. Mindehhez pedig hozzátartozik az a felismerés, hogy „*a jó ruha csak a testtel együtt válhat akár művészeti alkotássá*” (43).⁵

A divattörténeti kutatások számára nélkülözhetetlen képi források jelentőségét, valamint a hitelesség és a datálás problematikáját vizsgálja Borovi Dániel Erzsébet királynéről szóló tanulmánya. Elsőre meglepőnek hathat, hogy bár Erzsébetet divatikonként tartják számon, nem sok öltözéke maradt fenn. Gardrójának és öltözködési szokásainak rekonstruálásához a korabeli leírások, fotók, képzőművészeti alkotások szolgálnak információval, amiket viszont kritikával kell kezelni. Erre jó példa Erzsébet magyar koronázási díszruhájának esete, amit Borovi tanulmányának első részében részletesen elemez. Az öltözék nem maradt fenn, és a helyzetet bonnyolítja, hogy nem ismerünk olyan fényképet, amely a koronázási szertartás közben készült volna Erzsébetéről. Emil Rabending 1867-re datált műtermi fotósorozatáról gondolták azt sokáig, hogy azon Erzsébet a magyar koronázási díszöltözékben jelenik meg, de az újabb kutatások kiderítették, hogy a felvételek 1866 tavaszán készültek. Mindenesetre ez a fotósorozat vált a magyar koronázási ruha gyakori képi forrásává, aminek különféle

4 Az adott tárgy eredetének, származásának tisztázása, tulajdonosainak kiderítése, történetének rekonstruálása.

5 A ruha, az eltűnt test, a jelenlét és az emlékezet összetett viszonyának kérdése Olivier Saillard, a Palais Galliera, azaz a párizsi divatmúzeum igazgatója performanszaiban, nyilatkozataiban és írásaiban is rendre előkerül.

mértékű újrafelhasználásait Borovi nyomon követi a későbbi koronázási díszruhás Erzsébet-portrékon. Továbbá kitér arra a fekete díszmagyarra is, amit a királyné a millenniumi ünnepségeken viselt.

Írásának második részében pedig azokat az Erzsébet-portrékat veszi szemügyre, amelyeket Ferenc József rendelt meg a felesége halála után. Ezek azért lehetnek viselettörténeti források, mert a festők munkájukhoz megkapták a királyné eredeti ruháit, sőt, Horovitz Lipót még a szabóbábuját is. Mindezekon túlmenően Borovi tanulmánya az Erzsébet-kultusszal, az uralkodói reprezentációval, a portréfestészet háttérével, a személyi ikonográfia kialakulásának folyamataival, és a képek korabeli cirkulációjával, hibridizációjával kapcsolatban is értékes adalékokkal szolgál.

A ruha családi vonatkozásaival foglalkozik Kollár Csilla, mégpedig egy jól ismert hazai gyáros-dinasztiához kötődően. Két 1882-ben készült műtermi felvételt vizsgál, az egyik képen Zsolnay Júlia, a másik képen pedig öccse Miklós látható reneszánsz jelmezben. Maguk a ruhák nem maradtak fenn, így Kollár a fényképekből kiindulva tárja fel a hozzájuk kapcsolódó alkalmat, reprezentációs stratégiákat, kreatív háttérrel, családi és a gyári környezetet. Illemtankönyvek, tanácsadó írások, sajtóbeszámolók segítségével elemzi a jelmezbálok helyét, szerepét, fő jellemzőit a korabeli társasági életben, valamint részletesen leírja a konkrét eseményt, azt az 1882 telén, Munkácsy tiszteletére rendezett jelmezbált, amelyen a Zsolnay-testvérek a fényképeken megörökített kosztümjeiket viselték. A szerző a Zsolnay-gyár egyik tervezője, Klein Ármin által jegyzett ruhák előképeit kimutatja a gyár termékein, amelyeken visszatérően felbukkannak reneszánsz és németalföldi alakok.

Kollár tudatos döntésnek tartja a Zsolnay-testvérek jelmezbálasztását, aminek üzenetértéke van, mivel reprezentatív eseményen jelentek meg benne. Egyrészt megfeleltek a jelmezbál követelményeinek (történelmi hűség), másrészt azért, hogy alkalmazottjuk készítette öltözékeiket, ami megidézi a Zsolnay-dísz tárgyak ábrázolásait, saját cégüket is képviselték. A szerző rámutat a két jelmez üzleti, marketing és művészi aspektusaira, amellet, hogy a családi összetartás példajaként értelmezi.

Szatmári Judit Anna tanulmányában a tervezői oldalt mutatja be. A *Magyar Divatipar* című, a Női ruhakészítők Országos Szövetségének (NOSz) hivatalos lapjában azt vizsgálta, hogy a pesti divatszabók az 1920-as években hogyan tekintettek magukra és a szakmájukra, összehasonlítva a párizsi *haute couture* mesterekkel, akiknél az alkotás, a fantázia és a magas társadalmi presztízs kapott hangsúlyt. Ez az időszak azért is érdekes, ahogy Satmári rámutat, mert az I. világháború után vagyunk, amikor megváltozott körülmények között kellett a hazai divatiparnak talpra állnia; újra felvették a kapcsolatot a francia divatházakkal, és új kihívásokkal kellett szembenézniük. Például nehezítették a működésüket a behozatali korlátozások, továbbá erős volt a verseny Béccsel.

A tanulmány erénye nemcsak az, hogy alaposan és érdekesítő módon tárja fel a lapban, illetve a NOSz működésében érvényesülő iparos szemléletet, a szabóipar jogi háttérét, az érdekvédelmi törekvéseket, a kartársi támogatás formáit, hanem az is, hogy rámutat a korabeli hazai divatszцена újraszerveződésének és önmeghatározási törekvéseinek mozzanataira. Megtudhatjuk, hogy a pesti szabók elismerték a párizsi irányítást, és elsősorban arra törekedtek, hogy minél közvetlenebb, minél jobb legyen a kapcsolat az ottani divatcégekkel. Mindemellet saját tervezői tevékenységre is akadt már példa (pl. Fischer Júlia és Társa, Sidy szalon, Berkovits). A szakma hazai társadalmi megítélése nem volt túlságosan megbecsült, ezt illusztrálja a *Magyar Divatiparban*

egy pályakezdő szabónő tollából megjelent 1927-es cikk, amiben a szabók klienseikkel szembeni alárendelt szerepére hívja fel a figyelmet.⁶ Viszont nem csüggedt el, hanem arra buzdította szaktársait, hogy változtassanak ezen, és munkával, szaktudással teremtsék meg a maguk márkáját. Szatmári konklúziója szerint, az 1920-as években a pesti divatszabóknál az iparos identitás tűnik erősebbnek, de a Párizstól való függés mellett már a helyi önálló tervezés, illetve a művészi-alkotói ambíció is megjelent és erősödött Magyarországon.

Fülemile Ágnes ugyanígy egy a két világháború közötti időszakban alkotó magyar divattervező, Kárász Mariska munkásságát dolgozza fel, aki amellet, hogy az Egyesült Államokban futott be fényes karriert, egyedi tervezői stílusában invenciózusan ötvözte az avantgárd szemléletet az amerikai modernizmussal és az etnikus tradícióval. A szerző Kárász Mariska egy konkrét, kétrészes, szűrőmotívumokra emlékeztető, fehér applikációkkal díszített tengerészkek selyemkosztüméből (1927) indul ki, amelyet a New York-i *Metropolitan Museum of Art Costume Institute* őriz. Precízen feltárja a ruha társadalmi, kulturális és művészi kontextusait, kitérve a megrendelő társadalmi helyzetére, valamint alkotójának életútjára, munkásságára, amit saját kutatások és a szűkös szakirodalom alapján rekonstruált. Számomra a kötet egyik legszínvonalasabb és legizgalmasabb tanulmánya, mert nem csak egy elfeledett figurát porol le, és helyez vissza a korába, hanem több oldalról is körüljárva a témát, komplex elemzői módszerekkel újraértékeli az életművet, és rámutat ma is érvényes kvalitásaira, design- és divattörténeti relevanciájára.

Kárász önálló divatszalonja az 1920-as és 1930-as években élte aranykorát, majd, amikor 1941-ben tűzben elpusztult a szalon (a raktárkészlettel és a dokumentációval együtt), profilt váltott, és textilművész lett, amely minőségében szintén sikereket ért el. Divattervezői munkásságában nemcsak a magyar népi ornamentikából, hanem afrikai, mexikói, kínai, indián motívumokból is ihletet merített. Továbbá, Fülemile végigveszi azokat a mozzanatokot, hatásokat, folyamatokat, amelyek közrejátszottak Kárász Mariska egyedi életművének formálódásában: például a hazuról hozott módszeres iparművészeti képzés és a paraszti népművészet ismerete, a bécsi *Wiener Werkstätte* összművészeti koncepciója, a *Greenwich Village* bohém és inspiráló szellemi közege, az orientalizmus múlt század eleji divatja, az Európán kívüli kultúrák iránt felerősödő érdeklődés, vagy a „*Designed in America*” mozgalom.

Az írások másik része egy-egy divatkellékre fókuszál. Erdei T. Lilla a szecesszió egyik legkedveltebb divatdíszéről, a csipkéről értekezett. Világos összefoglalásában szisztematikusan áttekinti különféle típusait, az öltözékeken való felhasználásait, a hazai csipkeverés hagyományait, valamint a múlt századelőn létesülő, és külföldön is hamar ismertté váló manufaktúrák tevékenységét (pl. halasi, csetneki). Rámutat azokra a mozzanatokra, ahogy az állami oktatáspolitikának, a magánműhelyeknek, és a szecesszió divatjának köszönhetően a gépi csipke, illetve a cseh import által kiszorított hazai kézi csipke újjászületik, és mind anyagi, mind pedig művészi értelemben sikeressé válik.

⁶ A *halászó macska uccája* (1936) című regény Annája is hasonló tapasztalatot szerez, amikor Párizsból hazatérve, varrónőként elhelyezkedik egy pesti divatszalonban: „Kint – legalább eleinte – megvetették, lenézték, mert idegen volt, de foglalkozásának tiszteletreméltósága, mesterségbeli önérzete soha sérelmet nem szenvedett. Idehaza nem őt vetik meg, még valami különös kis egyéni tekintélye is van, mert Párizsban járt, de társadalmi helyzete csökkent, állásának az emberi közösségen belüli értéke szállt alá, az a megbecsülés, ami magát a szakmát illeti. Párizsban ő Mademoiselle Anne volt, már kezdő varrónő korában is az, Mademoiselle Anne vevőnek és főnöknőnek, itt »Nézzé, fiam.«” (Földes é.n.:215).

Csipes Antal gyűjtőszemvedélyének középpontjában a női táskák áll. Ő maga számol be a mintegy 30 éven gyarapodó kollekciója fejlődéséről, gyűjtési szempontjairól (eltérő záródású keretes táskák), színes és fekete-fehér reprodukciókkal kísérve. Döntően 1945 utáni modellek találhatók a gyűjteményében, de kisebb százalékban 19. századi és két világháború közötti darabokat is őriz, amelyek anyagukban (fa, fém, bőr, textil, műanyag) és rendeltetésükben is (nappali, estélyi, pipere) roppant változatosak. Sőt, tartalmaz *haute couture* márkákat is (*Yves Saint Laurent*). Kétségtelenül a tanulmánykötet egyik erénye, hogy egy különleges, nem közismert magángyűjteményt is bemutat a nagyközönségnek, ráadásul a gyűjtő magyarázataival kiegészítve.

Szentesi Réka a női fűzőviselés dualizmus kori vitáját vizsgálja a korabeli egészség–feminizmus–szépségideál kontextusában. Több szempontot bevonva, igyekszik megbontani a fűzőről kialakult egysíkú képet, és elsősorban társadalmi problémaként értelmezi. A 19. század második felében, illetve a múlt századfordulón felerősödő fűzőellenes diskurzust összefüggésbe hozza a modernitás testképével, a nőmozgalmak előretörésével, valamint a társadalom és az életmód megváltozásával. Kitér arra is, hogy a fűző státuszszimbólumként az úri létformához, a polgári nőeszményhez kötődött. Majd olyan színésznőkről készült, a korban közkézen forgó fényképeket vizsgál (Hegyri Aranka, Fedák Sári), amiken retussal érték el a darázsderekat. Ezáltal rámutat a színésznők szerepére a szépségideál terjesztésében, a róluk készült felvételekre, mint értékes forrásanyagra (vö. Buckley–Fawcett 2002:16–49), valamint arra, hogy „elsősorban egy testforma divatjáról, nem pedig egy ruhadarabéról van szó” (159). A fűző „kimúlásával” kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a közhiedelemmel ellentétben nem egyik napról a másikra tűnt el, hanem átalakult; például gumifűző formájában élt tovább, hogy segítse a lapos, fiús testideál elérését.

Szentesi elemzése át is irányít bennünket a kötet azon írásaihoz, amelyek a divat társadalmi, politikai dimenzióit vizsgálják. Vér Eszter Virág gazdagon adatolt tanulmányában Erzsébet királyné öltözködési és vásárlási szokásairól, valamint magyaros viseleteiről ír, elsősorban az 1857-es és az 1866-os magyarországi császári látogatásokhoz kapcsolódóan. E két körút fogadtatásának és a Habsburg-udvar arculatváltó törekvéseinek rekonstruálásán keresztül vizsgálja Erzsébet megjelenéseinek szimbolikus szerepét, aminek jelentőségével egyébként maga a királyné is tisztában volt: öltözékeinek magyaros utalásai, vagy pesti vásárlásai hogyan szolgálták politikai célokat, mennyiben járultak hozzá a politikai átalakuláshoz, az uralkodóház megítélésének változásához és saját kultuszának kialakulásához. A szerző gondosan alátámasztott érvelése szerint Erzsébet magyar ruhái a kezdeti időszakban kevésbé a szimpátia, vagy valamifajta személyes lázadás kifejeződéseinek tekinthetők, hanem sokkal inkább uralkodói reprezentációként, illetve az udvar politikai terveként értelmezhetők.

Lukács Anikó a *Férfidivat-közlöny* esetében szintén a „magyar ruha” affektív-politikai oldalát veszi górcső alá. Tanulmánya abból a szempontból is üdvözlendő, hogy emlékeztet a férfiak divatfogyasztására, valamint a nekik szánt divatlapok létezésére, ezzel is megcáfolva azt a tévhitet, hogy a divat kizárólag „női bohóság” volna. Ugyanakkor a szerző nem a maszkulinitások és az öltözködés viszonyára, hanem a nemzeti viselet diskurzusára és a szabóiparosok törekvéseire összpontosít.

A *Férfidivat-közlöny* elsősorban szakmabelieknek szóló orgánium volt, amely a magyar szabóipar összefogását szorgalmazta a hazai ipar védelme és népszerűsítése érdekében, továbbá szakmai és üzleti tapasztalatcsere fórumaként kívánt működni. A lapalapító, Jámbor Endre egész különleges pályát futott be: az 1862. évi

londoni vilákiállításán díjat nyert fejedelmi díszöltözetével, politikai összeesküvést szőtt, és elborult elmével halt meg. Közlönye, bár összeállításában pesti és vidéki szabók is részt vettek, lényegében egyszemélyes lapnak tekinthető, amelyben sajátos módon keveredtek egymással a nemzeti szólamok, a honi ipar védelmének és az önálló magyar divat eszméjének elemei, és Jámbor fantaszta gondolatai. Lukács a lap elemzése alapján rávilágít a 19. század közepi nemzeti divatmozgalom szabóipari és üzleti vetületeire: a korban népszerű, hazafias érzelmeket kifejező „magyar öltözet” készítése megélhetést biztosított a szabók számára.

Mintegy száz évet ugorva az időben, de még a politikai diskurzusoknál maradva, két szerző a kormányzati rezsimek és a divat viszonyát tárgyalja. Valuch Tibor a 2. világháborútól egészen az ezredfordulóig tekinti át, és kísérel meg számba venni az öltözködési és divatfogyasztási szokások változásainak fő trendjeit. Négy időmetszetre osztja fel a 20. század második felét: 1945–1956, 1956–1968, az 1960-as évek végétől az 1980-as évek közepéig terjedő periódus, végül az 1980-as évek közepétől az ezredfordulóig tartó időszak.

Tanulmányában félszáz év panoramatikus képe bontakozik ki: politikai dresszúra, uniformizálódás, anyaghiány, lassú konszolidáció, a fogyasztói magatartás megjelenése és elterjedése, a tömegkommunikáció hatása, differenciálódó üzlethálózat, a vagyoni különbségek mélyülése, újraszerveződő társasági élet, öltözködési szabályok alakulása. Valuch a 2. világháborútól az ezredfordulóig tartó korszak öltözködés és divat változásaiban az egyes társadalmi csoportok azonosságtudatának, mentalitásának, viselkedésének változásait figyeli meg. Tézise szerint az öltözködés különböző mértékben, de „*mindvégig a társadalmi reprezentáció fontos tere és eszköze maradt a magyar társadalomban a 20. század második felében*” (247).

Simonovics Ildikó tanulmánya többek között arra hoz meggyőző bizonyítékokat a miniszoknya hazai recepcióját vizsgálva, hogy a politikai ideológia 1956 után csak látszólag vonult ki a divat területéről. Ha már nem is erőszakos eszközökkel, de a „szocialista (jó)ízlés” nevében továbbra is szabályozta, ellenőrzése alatt tartotta azt. Simonovics érvelése szerint, amíg az 1960-as évek ifjúságkultuszának (*youthquake*) nyomán a nemzetközi divatban a fiatal nő testesítette meg a szépségideált, addig nálunk az időtlen, klasszikus vonalat részesítették előnyben, és a középkorú nőt tették meg eszménynek.

A magyar divatdiskurzus a *modernre* és a *célszerűre* hivatkozva általában gúnyolódott a nyugati divatújdonosságokon. Az ún. „szocialista jóízlés” alapjának a minden feltűnéstől való tartózkodást, a mértéktartást és a visszafogott megjelenést tartották; éppen ezért a magyar divatsajtó számára Chanel volt az etalon. Mindezek fényében nem meglepő, hogy a miniszoknya egyrészt késleltetve jelent meg a hazai divatsajtóban (*Nők Lapja, Ez a Divat, Pesti Divat*), másrészt inkább negatív megítélés alá esett. Simonovics amellet, hogy a miniszoknya hazai fogadtatástörténetének kezdetét, ideológiai komponenseit mutatja be, a szocialista szakmai divatdiskurzus körvonalazására és definiálására is gyümölcsöző kísérletet tesz.

Végezetül, de nem utolsósorban, a jelen tanulmánykötet két teoretikus szövege következnek. Antalóczy Tímea és Pörzsi Zsuzsanna a pszichoanalízis szerepét boncolja a divat értelmezésében. Bevallottan nem egy koherens elméleti keret kidolgozására törekednek, hanem jellemző példákból, felvetésekből, lehetőségekből válogatnak; írásukban számos gondolatébresztő részletre lelhettünk, ha nem is mindig világos közöttük az összefüggés az olvasó számára.

Sorvezetőjük Baudelaire *A modern élet festője* című műve, valamint Adam Phillips pszichoanalitikus és Judith Clark divatkurátor közösen rendezett kiállításának koncepciója, ami az öltözködést a szorongás–kívánság–vágy fogalmai mentén írta le. Továbbá a magyar szerzőpáros bevonja vizsgálódásai körébe a *Je Suis Belle* kollekcióit, projektjeit, amelyeknél a tudatalatti-tudati folyamatok és művészi hatások összetett viszonyát veszik szemügyre. Végül utalnak a gyerekkor, valamint az anya-gyerek kapcsolat öltözködést befolyásoló hatásaira, aminek feltárása új szempontokat kínál a divat értelmezéséhez (vö. Smith 2017).

Hermann Veronika komoly elméleti apparátust felvonultató, ugyanakkor világos és jól strukturált tanulmánya a hipszter és a punk történetileg módosuló kategóriáit vizsgálja abból a szempontból, hogy hogyan olvadtak bele a *mainstream* tömegkultúrába és -fogyasztásba. Hermann az identitás alatt nem adottságot, hanem folyamatot ért, és bevonva Foucault az én technológiáiról szóló elméletét, testi és kulturális gyakorlatok összességéként értelmezi azt.

Végigveszi a hipszter lázadó ellenkultúrájának alakulását a beatnemzedéktől kezdve a polgárjogi mozgalmakon keresztül egészen napjainkig, amikor már jól szituált, tudatosan fogyasztó, közép- és felső-középosztálybeli fiatalokat jelöl. A szerző előképüket a városhoz való viszony, a mobilitás és a fogyasztás tekintetében a 19. századi kószáló (*flâneur*) alakjában látja. A punkok esetében pedig arra a folyamatra hívja fel a figyelmet Vivienne Westwood tevékenységén keresztül, ahogy a radikális *bricolage* gyakorlata beépül az *haute couture* világába (anyagkombinációk, szabásvonal, feliratok). A szerző érvelése szerint mind a hipszter, mind a punk – most nevezzük így az egyszerűség kedvéért – mozgalom bizonyos elemei presztízstermékekké váltak, amelyek kulturális kifejezőeszközként már nem kritizálják a társadalmi hierarchiát, hanem maguk is részt vesznek a gazdasági és a kulturális egyenlőtlenségek fenntartásában.

A Divat, egyén, társadalom című tanulmánykötet tetszetős kiállítású, jegyzetapparátusa gondos, képválogatása a cikkekhez kapcsolódó, jól kiegészítve, illusztrálva az azokban foglaltakat. A szélesebb olvasói kör megcélzásával állhat összefüggésben, hogy a szövegekben előforduló nevekhez, fogalmakhoz magyarázatot fűznek lábjegyzetben, ami a témát kutatóknak sem haszontalan. Továbbá a kötethez név- és tárgymutató, kép- és forrásjegyzék, összesített bibliográfia, tanulmányok rezüméje, valamint a szerzőkről szóló rövid biográfiai jegyzet is tartozik. Az írások között van mikroelemzés, diskurzusanalízis, nagyobb kutatás részlete, elméleti felvetés, esettanulmány, áttekintés. Témákban, megközelítésekben, szempontokban és módszerekben változatos képet mutatnak, ami a divattörténeti kutatások sokféleségéről és sokrétűségéről, illetve a többi tudományterülettel való gyümölcsöző kapcsolatairól tanúskodik. Ebből kifolyólag a kötet tanulmányainak köszönhetően a divat más-más értelmezése és más-más funkciója kerül előtérbe, azaz a ruha lehet politikai eszköz, családi ereklye, menedék, fantazmagória, artefaktum, tucattermék, kereskedelmi áru, a személyes és a társadalmi reprezentáció tere, és a sor még folytatható, amely jelentések sosem statikusak, magukban állók, hanem folyamatosan változó konstellációkat alkotnak; ütköznek, kereszteződnek, kombinálódnak egymással.

A szerzők bemutatásától el kellett tekintenem, hiszen, ha csak F. Dózsa Katalin iskolateremtő munkásságát nézzük, pusztán annak érdemi ismertetése, hovatovább értékelése szétfeszítette volna e recenzio kereteit, és akkor még nem esett szó a többiekéről, akik az adott téma szakértőiként szintén tekintélyes tudományos előélettel rendelkeznek. Mindazonáltal a kötet végén található bibliográfia informálhat minket a szerzők és más

hazai kutatók korábbi divattörténeti műveiről.

A 2015-ös divattörténeti konferencia és az annak a válogatott anyagát tartalmazó *Divat, egyén, társadalom* című tanulmánykötet abból a szempontból hordozza a fordulópont ígéretét a magyar divattörténet számára, hogy lépést tesz az évtizedek óta folyó divattörténeti kutatások összefogása, a különböző kiadványokban, katalógusokban, disszertációkban, periodikákban (pl. *Folia Historica*) és folyóirat-különszámokban (pl. *Korunk, Korall*) elszórtan megjelenő kutatási eredmények és az új megközelítések összegyűjtése, valamint e tudományág hazai önartikulációja és újradefiniálása felé, ami remélhetőleg további közös konferenciákra, szakmunkákra, együttműködésekre, kutatási projektekre fog ösztönözni.

HIVATKOZÁSOK

- Bass-Krueger, M. – Kurkdjian, S. (2016) « Je t’aime, moi non plus » – Compte-rendu du colloque « Échanges Franco-Allemands dans la Mode » Paris, 6–7 octobre et Berlin, 10–11 octobre 2016. *Regards croisés*, 6, 106–113.
- Buckley, Ch. – Fawcett, H. (2002) *Fashioning the Feminine. Representation and Women’s Fashion from the Fin de Siècle to the Present*. London – New York: I. B. Tauris.
- Földes J. (é.n.) *A halászó macska uccája*. Budapest: Athenaeum.
- Smith, R. (2017) *My Mother, Dress, and Dementia*. Elérhető: <http://www.fashionstudiesjournal.org/commentary/2017/5/11/my-mother-dress-and-dementia> [Letöltve: 2017-05-30]

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.tk.mta.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk alapján. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a céllal, hogy a kutatók érdeklődését felkeltsük.¹

VIGVÁRI ANDRÁS²

LAKI MIHÁLY GYŰJTEMÉNYÉNEK BEMUTATÁSA

„(...) a mi dolgunk az, hogy írjuk le ennek a rendszernek a működését, részben az utókornak, részben pedig, ha valami krízis adódik, akkor hogy néz ez ki. Ez egy ilyen narodnyik program volt, hogy menjünk vidékre, vagy az életbe, és ott végezzünk mindenféle kutatásokat. És ennek a fajta kirajzásnak, lemenésnek vagy terep tevékenységnek az egyik fő eszköze volt az interjú.”³

Laki Mihály gyűjteménye különleges helyet foglal el a 20. Század Hangja Archívumban. Habár az itt felvett kutatások és az azokhoz kapcsolódó kvalitatív források egyértelműen társadalomtudományi kérdéskörökön alapulnak, diszciplinárisan mégis a közgazdaságtudományhoz tartoznak. A gyűjteményben lévő kutatások így önmaguk értékén túl olyan tudománytörténeti és szakmatörténeti jelentőséggel is bírnak, melynek ismerete erősítheti a különböző tudományterületek együttgondolkodását.

Laki Mihály 1968-ban szerzett diplomát a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem elméleti-tervezés szakán. 1968 és 1982 között a Konjunktúra és Piackutató Intézetben, majd 1982 és 1989 között a Szövetkezetkutató Intézetben dolgozott, 1989 óta pedig az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa. 1990 és 2006 között a Közép-Európai Egyetem Politikatudomány Tanszékének oktatója, emellett több hazai és külföldi egyetemen tartott kurzusokat óraadó egyetemi tanárként. Kutatóként főként a szocialista vállalatok működését, szervezeti kultúráját tanulmányozta, majd érdeklődése a rendszerváltást követően a privatizáció vállalatokra és vállalkozókra gyakorolt hatása felé fordult. Kutatásai középpontjában az új vállalkozói réteg kialakulása, az átmenet vállalkozói habitusra gyakorolt hatása és a rendszerváltás után kialakuló új piacok kialakulása álltak.⁴

1 A gyűjtemény és a cikk létrejöttét az OTKA 115644 sz. projektje támogatta.

2 MTA TK Szociológiai Intézet

3 Laki Mihállyal készült szakmatörténeti interjú (forrás: 20. Század Hangjai Archívum és Kutatóműhely Szakmatörténeti gyűjteménye). Az interjút készítette: Vigvári András.

4 Forrás: MTA KRTK Közgazdaságtudományi Intézet honlapja

A gyűjtemény öt kutatás interjú anyagait foglalja magában, s két jól elkülöníthető társadalom- és politikatörténeti korszakra tagolódik: a rendszerváltás előtti kutatásokra (a Szövetkezeti Kutatóintézet vállalati kutatásai és az Innofinance pénzügyi tanácsadói intézet szervezetkutatása), valamint a rendszerváltás utáni poszt-socialista átmenetet vizsgáló interjú kutatásokra (Kisvállalkozó-kutatás Nagykanizsán és Egerben, Rendszerváltás utáni termék és szolgáltatási piacok átalakulása, Nagyvállalkozó-kutatás Szalai Júliával). A szerteágazó kutatásokat az köti össze, hogy olyan társadalmi-politikai kontextusokban születtek, amelyekben a kvalitatív, interjúzáson alapuló módszerek fontos szolgálatot tettek az adatgyűjtés számára.

Az interjúk egy részét Laki Mihály, a többi munkatársai készítették. Az említett interjú kutatásokat ő irányította, kivéve a Farkas Katalin vezette Innofinance kutatást és a nagyvállalat kutatást, ahol Laki mellett Szalai Júlia és Vajda Ágnes vett részt a kutatási program kidolgozásában és irányításában.

ELTAKART VALÓSÁGOK, INFORMÁLIS GYAKORLATOK: A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTTI KUTATÁSOK INTERJÚS ANYAGA

A Laki Mihály gyűjteményben helyet kapó, az államszocialista korszakban készült kutatások témafelvetései és módszerei szemléletesen tükrözik azt a társadalmi-politikai kontextust, melyben a korszak kutatói – mozgásterületet kihasználva – végezték munkájukat. A hazai közgazdaságtudományból mára szinte teljesen kivesző kvalitatív módszerek a korszak kutatásai számára részben a statisztikai adatok hiánya, illetve megbízhatatlansága miatt voltak inspirálóak. Mivel a hivatalos statisztikai adatok hiányosak vagy éppen nehezen hozzáférhetőek voltak, a közgazdász kutatók fokozatosan a szociografikusabb és émiikusabb kutatási módszerek felé fordultak. A kvalitatív módszerek használata ugyanakkor nem volt minden előzmény nélküli a közgazdasági kutatásokban; a korszak kutatóit nagyban inspirálták Bródy András, és Kornai János korábbi kutatásai.⁵

Laki Mihály munkamódszerében azonban tetten érhetőek azok a – korszak társadalomkutatásait egyaránt meghatározó – megközelítések is, melyek jórészt Kemény István módszertani és tudományos iskolateremtő hatására vezethetőek vissza. Laki kutatásaiban Kemény munkamódszerét használta; az interjú helyzetekre olyan beszédhelyzetként tekintett, amelyben a megfigyelés módszertana (például a tárgyi kultúra megfigyelése egy vállalatvezető esetén) és a beszédmód rekonstrukciójának elemzése is helyet kaphatott a közgazdaságtani és gazdaságszociológiai elemzések között.⁶ A „Kemény-iskola” hatása azonban nem csak a módszertani tájékozódásban, hanem a rendszerkritikus kutatói pozíció meghatározásában is szerepet játszott. Laki Mihály számára az émiikus módszerek használata egyszerre testesítette meg a kritikus tudástermelést és a csendes politikai ellenállást, hisz a terepre járás és az interjúzások révén egyszerre került közelebb a valósághoz és vált képessé arra, hogy kritikailag bemutassa a szocialista rendszer általa kutatott szféráinak ellentmondásait.

„Nézzük meg, mi folyik a mélyben, milyen alkalmazkodási módszerek, mi az, ami valójában történik, mi van a hivatalos propaganda mögött. Hogy működik a világ lent, a második gazdaság, a fuszás, a vállalati, szociális juttatások elosztása. Millió dolgot lehetett így nézni, és hogy ebből összeáll egy olyan rendszer, ami koherens, ami működik, ami tartósan fennmarad, vagy épp ellenkezőleg, vannak benne

⁵ Laki Mihállyal készült szakmatörténeti interjú (forrás: 20. Század Hangjai Archívum és Kutatóműhely Szakmatörténeti gyűjteménye). Az interjút készítette: Vigvári András.

⁶ Ugyanott

strukturális gyengeségek. Ez volt a program, hogy próbáljunk megérteni. Adjunk egy diagnózist.”⁷

A gyűjteményben helyet kapó két kutatás anyagaiból szemléletesen rekonstruálhatóak a fent megfogalmazott jellegzetességek. A Szövetkezeti Kutatóintézet kutatásai keretében végzett vállalati interjúk kutatások olyan mélyfúrásos vizsgálatok voltak, amelyeknek köszönhetően egy adott szocialista könnyűipari kisvállalat gazdálkodásának leírásán keresztül betekintést nyerhetünk a korszak vállalati milióiba, gazdálkodási és munkaszervezési stratégiáiba, értékeibe. A főként ruha- és cipőipari vállalatok és szövetkezetek működésére fókuszáló kutatások keretében számos interjú készült a korszak meghatározó vállalatvezetőivel. A gyűjtemény részét képezi az a – politikai okokból publikálatlan – tanulmány, melyet Laki Mihály és Pete Péter írt a Vörös Hajnal Cipőipari Szövetkezetről (Laki–Pete 1978). A kutatók számára az esettanulmány mellett huszonnyolc, többségükben cipő- és ruházati ipari vállalati vezetővel készült interjú is kutathatóvá válik a Laki Mihály gyűjteményben.

A szocialista korszak kutatásai között egy jóval kisebb csoportot képez az Innofinance Általános Innovációs Pénzintézet szervezetszociológiai vizsgálata. Az Innofinance a magyar szocialista bankrendszer peremén létrehozott kísérleti bank volt, amit profitorientált módon vállalkozások finanszírozására hoztak létre. Az alternatív pénzintézet kutatási dokumentumai, köztük 11 interjú, egyfajta „kivételesen tökéletes” esetként a szocialista pénzügyi szektor működésébe engednek bepillantást.

ÁTMENET ÉS FOLYAMATOS VÁLTOZÁS: A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI KUTATÁSOK

A rendszerváltás után, bár gyökeresen átalakult a kutatások társadalmi és politikai kontextusa, a kvalitatív módszerek rugalmasságuknál fogva éppen a folyamatosan változó gazdasági és intézményi környezet vizsgálatára bizonyultak alkalmasnak. A Laki Mihály gyűjteményben található, rendszerváltás utáni kutatások elsősorban arra fókuszáltak, hogy a szocialista vállalati szervezeti struktúra és a hozzá kapcsolódó attitűdök hogyan illeszkednek a létrejövő kapitalista viszonyokhoz, és a második gazdaságban szerzett tapasztalatok és habitusok hogyan alakulnak át, illetve járulnak hozzá a kapitalista körülmények között létrejövő új vállalkozói réteg kialakulásához.

„Hát, ezt üldöztük azután Szalai Julival a könyvünkben, hogy hogy is van ez, hogy az enterpreneurial spirit, hogy akkor ez most van, nincs, mi van. Így, utólag azt mondom, hogy túlértékeltük azokat az ambíciókat, amiket leírtunk és tapasztaltunk. Na, de ez most mindegy. Igen. Hát mi előtte azt mondtuk, hogy ez a csapat, vagy ez a társadalmi réteg vagy háló fogja felbomlasztani a klasszikus szocializmust. Utána meg azt gondoltuk, hogy ezekből lesznek a polgárok, a vállalkozók, a motorjai a civil világnak.”⁸

A rendszerváltás után kialakuló új vállalkozói réteghez számos „kutatói elvárás” is társult: a kutatási kérdéseket nagyban ösztönözték azok a kutatói-közéleti szerepvállalásból fakadó elképzelések, melyek az új vállalkozói rétegben remélték a kapitalista keretek között kibontakozó, polgári habitussal bíró középosztály kialakulását. Ezek a hipotézisek, illetve várokozások az elmúlt 25 év távlatából nézve nagyrészt megdőltek, de legalábbis átalakultak. A kutatások viszont nem csak empirikus látéleletet adnak a rendszerváltás utáni vállalkozói mezőről, hanem a polgárosodás fogalomtörténeti elemzésével tudománytörténeti jelentőséggel is bírnak.

⁷ Ugyanott

⁸ Ugyanott

Az első fontos kutatási terepet a rendszerváltás utáni átmenet tanulmányozására a kisvállalkozások jelentették (Laki 1998). Laki az egri és nagykanizsai terepeken végzett ilyen kutatást. Ennek fókuszában a rendszerváltás után megszilárduló kisvállalkozói réteg boldogulása állt a jogi és gazdasági kontextus részletes elemzésével valamint az átalakuló vállalkozói magatartás vizsgálatával. A kutatás félig strukturált interjúk segítségével kívánta rekonstruálni az átalakuló vállalkozói világot; ezekből harminckilenc található meg a gyűjteményben. A vizsgálathoz szorosan kapcsolódik az egri malom privatizációját vizsgáló esettanulmány (Laki 1994) és az ehhez készült interjúk, melyek szintén fellelhetők az Archívumban.

A rendszerváltás után végzett kutatások második nagy hullámát a különböző termék- és szolgáltató piacok fejlődésével foglalkozó tanulmányok alkották. A piacfejlődéssel kapcsolatos vizsgálatok különböző termékcsoporthoz megfigyelésével arra voltak kíváncsiak, hogy az átmenet okozta „turbulens” időszakban hogyan alakulnak át a piaci szereplők és erőviszonyok bizonyos ágazatokban. Laki Mihály többek között az ásványvízpiac (Laki 2004), a cipőipari piac (Laki 2005), a nyelviskola piac (Laki 2006), valamint a nyomdaipari piac (Laki 2008) átalakulásán keresztül szemlélte a magyar újkapitalizmus piaci átalakulásának főbb jellegzetességeit. A gyűjteményben ötvenhárom interjú található a Piacfejlődés kutatásból.

A Laki gyűjtemény talán legértékesebb egységét a Szalai Júliával közösen vezetett nagyvállalkozói kutatáshoz kapcsolódó interjúk alkotják. A „nagyvállalkozó kutatás” története 1998-ig nyúlik vissza, amikor is eredetileg hárman – Laki Mihály, Szalai Júlia és Vajda Ágnes – vállalkoztak az átmenet után stabilizálódni látszó nagyvállalkozói csoport felmérésére. Vajda Ágnes tragikus halála következtében a kutatást Laki Mihály és Szalai Júlia végezte. Így készült el az a negyvennyolc nagyvállalkozói interjú (Laki–Szalai 2004), melyek a gyűjtemény kutatói számára is hozzáférhetőek. A kutatás különlegessége, hogy a 2000-es évek fordulóján felkeresett vállalkozók közül, akivel lehetett, 2009 és 2011 között megismételték az interjút: a negyvennyolcból harminchét vállalkozóval sikerült újra beszélgetniük a kutatóknak (Laki–Szalai 2013). A 2009 és 2011 között felvett interjúk is a gyűjtemény részét képezik, azonban az időpont közelsége miatt kutathatóságuk egyelőre korlátozott.

Habár Laki Mihály kutatásainak fókuszja elsősorban a közgazdaságtudományi diskurzusból illeszkedik, a gyűjtemény anyagai számos szakmai és módszertani tanulsággal bírhatnak a társadalomkutatók számára is. Laki kutatásai egyfelől olyan klasszikus gazdaság- és értékszociológiai kérdéseket feszegetnek, amelyek szervesen és explicit módon kapcsolódnak a hazai szociológiai kutatások fő kérdéseire. Ilyenek a második gazdaság kérdése, a vállalkozói habitus továbbélése, valamint a polgárosodás esélye a rendszerváltás előtt és után. Másfelől Laki Mihály gyűjteményéből többféle módszertani inspirációt meríthetnek azok a társadalomkutatók és közgazdászok, akik elég bátrak ahhoz, hogy ne módszertani sablonokkal dolgozzanak, hanem a saját kérdéseikhez válasszanak módszereket, és kellőképp nyitottak a kevert módszertani megközelítésekre.

HIVATKOZÁSOK

- Laki M. – Pete P. (1978) *Gazdálkodási problémák és a gazdasági vezetők szemlélete a Vörös Hajnal Cipész Szövetkezetben*. Kézirat. MTA TK Szociológiai Intézet 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely.
- Laki M. (1994) A dolgozók részvételének lehetőségei a privatizációban Magyarországon: Az egri malom esete. *Közgazdasági Szemle*, 10, 899–913.
- Laki M. (1998) *Kisvállalkozás a szocializmus után*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Laki M. (2004) Az ásványvízpiac átalakulása. *Közgazdasági Szemle*, 12, 1151–1171.
- Laki M. – Szalai J. (2004) *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Laki M. (2005) A magyar cipőpiac átalakulása 1989 után. *Fejlesztés és Finanszírozás*, 1, 78–84.
- Laki M. (2006) Az idegennyelv-oktatási piac átalakulása. *Közgazdasági Szemle*, 10, 880–901.
- Laki M. (2008) Egy sikertörténet vége? A nyomdaipari termékek piacának átalakulása 1989 után. *Közgazdasági Szemle*, 1, 39–59.
- Laki M. – Szalai J. (2013) *Tíz évvel később magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.